

Právní a praktické problémy fungování židovských náboženských obcí 1890–1949

René Petráš

*Právnická fakulta, Univerzita Karlova
Kontaktní e-mail: petras@prf.cuni.cz*

Kristýna Šultová

*Městská knihovna Kolín
Kontaktní e-mail: dirham@centrum.cz*

Legal and Practical Problems of the Functioning of Jewish Religious Communities in 1890–1949

Abstract:

The study of legal status of minorities requires necessarily also the analysis of specific structures used by such communities, an example significant for Czech lands being Jewish Religious Communities. They provided the basis for the life of the Jews, probably the most specific minority in the Czech history. The paper deals with the development of the Jewish Religious Communities from their formation by Cisleithanian Act on Israeli communities from 1890 which was cancelled in the Czechoslovakia in 1949. The Jewish Religious Communities were influenced by crisis during the First World War, by efforts to modernize the law in Czechoslovak Republic, by Nazi persecution, and by communist regime. The practical problems as permanent economic crisis of most of the Jewish Religious Communities are too analysed. The above-mentioned crisis was caused in particular (beside the decrease of the number of Jews by migrations) by their inappropriate territorial structure within the public administration established by the Act from 1890. The paper focuses on the territory of Kolín – Kutná Hora, which is interesting because of the contrast between Kolín with one of the largest Jewish communities and Kutná Hora as large medieval city where the stay of the Jews was banned for centuries.

Keywords:

legal status of minorities; development of the law in Czech lands; Jews; Jewish Religious Communities; territory of Kolín; territory of Kutná Hora

Klíčová slova:

právní postavení menšin; vývoj práva v českých zemích; Židé; Židovské náboženské obce; Kolínsko; Kutnohorsko

DOI: 10.14712/2464689X.2019.6

Židovské náboženské obce (ŽNO) představovaly základ života Židů, tedy zřejmě nej-specifičtější menšiny v českých zemích. Článek analyzuje vývoj ŽNO a problémy jejich praktického fungování, a to od jejich dotvoření zákonem o židovských obcích z roku 1890 v zásadě do likvidace za holocaustu. Nastíněny jsou i snahy o jejich obnovu po válce a situace za komunistického režimu, kdy byl v roce 1949 zákon zrušen. Klíčová je zejména permanentní ekonomická krize ŽNO způsobená jejich nevhodnou strukturou v rámci veřejné správy na základě zákona z roku 1890. Problematika byla studována zejména na příkladu regionu Kolín – Kutná Hora, který je zajímavý výrazným protikladem mezi Kolínem s tradičně jednou z největších židovských komunit a Kutnou Horou se slavnou historií, kde ale Židé po staletí nemohli vůbec pobývat.

Význam ŽNO pro tuto skupinu obyvatel je v mnohém specifický, a i v moderní éře zásadní, protože reálně představovaly nejen náboženskou organizaci, ale i základ života židovské komunity. Tradiční židovské obce, v rámci kterých žilo v zásadě zcela autonomně židovské obyvatelstvo od středověku až do počátku moderní éry, se v českých poměrech od vlády Josefa II. a pak v 19. století postupně přetvářely na moderní ŽNO.¹ Ty již neměly pod kontrolou téměř veškerý život Židů a měly řešit jen vnitřní náboženské problémy, ale jejich reálný význam zůstával nesrovnatelně větší. Otázka byla přitom komplikovaně provázána s postupným zrovnoprávněním Židů, kteří opouštěli ghetta. V každém případě se téměř úplná autonomie středověkých židovských obcí přeměnila – definitivně zákonem z roku 1890 – na židovské náboženské obce (ŽNO) starající se jen o náboženské potřeby členů a pro veřejnou správu plnící jen velmi omezené úkoly, jako bylo vedení matrik² nebo uzavírání církevních sňatků.

O ŽNO můžeme zřejmě hovořit již od roku 1848, tehdy také začíná moderní veřejná správa v Rakouské monarchii. K jejich konečnému dotvoření dochází ale až se zákonem z roku 1890.³ Podle zákona bylo úkolem ŽNO pečovat o náboženské potřeby členů a vydržovat i podporovat ústavy tímto účelem vyžadované. Každá měla ohraničený obvod, kde

¹ Podrobně viz PALEČEK, V. Izraelská náboženská společnost. In: *Slovník veřejného práva Československého II*. Brno: Polygrafia, 1932, s. 28–52.

² Právě otázka matrik, která se může zdát zcela okrajová, hrála výraznou roli. JANÁK, J. – HLEDÍKOVÁ, Z. – DOBEŠ, J. *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*. Praha: NLN, 2005, s. 268.

³ Zákon ze dne 21. března 1890, č. 57 ř. z., jímž upravují se vnitřní právní poměry israelitské společnosti náboženské. Tento zákon stanovil, že základem israelitské náboženské společnosti má být náboženská obec a dále upravuje její fungování, práva a povinnosti. Podrobný rozbor zákona viz BUDISCHOWSKY, J. *Die staatskirchenrechtliche Stellung der österreichischen Israeliten*. Wien: Manz, 1995.

mohla působit pouze jediná ŽNO a příslušely k ní všechny osoby židovského vyznání s bydlištěm v daném obvodu (§ 1 a § 2 zákona č. 57/1890 ř. z., jímž upravují se vnitřní právní poměry izraelské společnosti náboženské). Tento systém pak převzalo i meziválečné Československo, kde přetrval přes intenzivní snahy o změnu, a zákon byl zrušen až roku 1949, většina obcí však nepřežila již nacistickou éru.

U židovského obyvatelstva je problémem i samotné vymezení této skupiny. Ve středověku a novověku až do 19. století byla definována nábožensky, takže kdo opustil víru svých předků, tak se začlenil do většinového obyvatelstva. S oslabováním významu náboženství však pro definici židovství – ale i pro antisemity z řad většinového obyvatelstva – začal hrát roli původ, tedy rasa, a od konce 19. století se projevují snahy části Židů o obnovu samostatného národa a návrat do Palestiny. Ještě v 19. století se tedy Židé stávají pozoruhodnou kombinací náboženské, rasové i národnostní menšiny.⁴ Tato situace mimořádně problematizuje například statistické zachycení Židů. Článek se sice zabývá ŽNO, které fungovaly pro osoby židovské víry, jenže otázka je komplikována velkými odchylkami v náboženské orientaci (Židé ortodoxní, konzervativní, reformovaní, ale mnozí se hlásící k judaismu dokonce jen formálně), a ŽNO měly význam i pro osoby, které víru opustily zcela, například v době nacismu. Definice židovství je dodnes velmi složitá.

Zájem o židovskou tematiku je v ČR ve společenských vědách po roce 1989 velmi silný a mnohem větší než by odpovídalo současné početnosti komunity. Ale výzkum a publikace jsou zaměřeny hlavně na holocaust, náboženská specifika komunity a jejich život, naopak postavení, právní úprava i faktické fungování ŽNO patří k téměř zcela přehlíženým tématům. Jako typická ukázka aktuálních zájmů společenských věd může sloužit třeba v němčině vydaná práce o Židech v Liberci (Reichenberg), kde je naznačena historie Židů v regionu (pro ilustraci zařazeny i stránkové rozsahy – s. 17–42), jejich sociální postavení a preferovaná zaměstnání (s. 75–138) a poté hlavně významné osobnosti (s. 139–174, 223–249), zatímco u fungování židovské obce je hlavně seznam vedoucích osobností (s. 45–49, 53–64), informace o hřbitovu a synagoze (s. 65–74) a o právním charakteru ŽNO je sotva pár zmínek (s. 43–45).⁵ Jindy název publikací naznačuje, že zachycují celý historický vývoj komunit, avšak po prostudování zjistíme, že převážná část textu je o nacistické éře.⁶ Objevit odbornou literaturu s větším zájmem o organizaci ŽNO nebo dokonce židovský zákon z roku 1890 je náročným úkolem, přestože v Rakousku platí dodnes.⁷

Fungování ŽNO je analyzováno zejména na základě lokální sondy do praxe v Kolíně, Kutné Hoře a okolí. Komplikovaným problémem regionálních výzkumů je však skutečnost, že dosavadní historická zpracování místních dějin jsou mnohdy nedostatečná a mezi různými městy a regiony jsou často až pozoruhodně velké odchylky ve stavu dosavadních výzkumů. Důkladnější poznatky o životě sledovaných ŽNO jsou z literatury zjistitelné

⁴ Viz např. PĚKNÝ, T. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer, 1993, s. 96–101. PETRÁŠ, R. *Menšiny v meziválečném Československu*. Praha: Karolinum, 2009, s. 347–353.

⁵ ENGELMANN, I. *Reichenberg und seine jüdischen Bürger*. Berlin: LIT Verlag, 2012.

⁶ Např. SULZGRUBER, W. *Die jüdische Gemeinde in Wiener Neustadt*. Wien: Mandelbaum, 2005 – text knihy bez příloh má 360 stran, kde však 330 stran zachycuje období od záboru Rakouska nacisty v roce 1938 do jejich vyhlazení. Další text pak klade důraz na antisemitismus a život Židů, u organizace židovské obce jsou spíše přehledy rabinů nebo náboženských zařízení než právní úprava.

⁷ O tradicích konkrétních – zde v Dolních Rakousích – obcí se stručným výkladem o židovském zákoně (s. 64–86) viz LIND, Ch. *Kleine jüdische Kolonien. Juden in Niederösterreich 1782–1914*. Wien: Mandelbaum, 2013.

jen obtížně. Literatury k Židům ve sledovaném regionu je sice dostatek, avšak její zájem o organizaci židovských náboženských obcí je minimální.⁸

Poznátky je tedy třeba získávat hlavně z historických pramenů, ale dobový židovský tisk věnoval regionu jen malý zájem, protože v této éře již Kolín nepředstavoval jedno z center českého židovstva.⁹ Dochovanost archiválií je bohužel u mnoha ŽNO velmi problematická, což se týká i sledovaného regionu. Nejlépe jsou zachovány archiválie ŽNO v Kutné Hoře,¹⁰ naopak pro kolínskou židovskou obec je situace mnohem horší, její hlavní materiály se ztratily a jen některé jednotlivosti lze dohledat například ve fondech Státního okresního archivu Kolín.

Židé a židovské obce ve starší době

Židé v českých zemích a obecně i v Evropě představují přibližně dvě tisíciletí poměrně specifickou skupinu obyvatel vymezenou hlavně náboženstvím, ale odlišující se také etnickým původem, mnohdy jazykem a často způsobem života od okolního obyvatelstva. Jejich počátky v českých zemích nacházíme přibližně v desátém století. Židovské komunity čili obce byly již ve středověku ve střední Evropě velice dobře organizovány a měly řadu pravomocí. Můžeme hovořit i o značné míře autonomie, neboť mezi pravomoci těchto obcí patřilo například rozhodování o některých právních sporech u svých vlastních soudů, vybírání daní, nebo zajišťování sociálních služeb.¹¹

Židé samozřejmě žili v převážné části Evropy a českých zemí, avšak článek se zaměřuje na menší region, a to konkrétně Kolín a Kutnou Horu. Počátky židovských komunit zde nejsou příliš jasné. První písemná zmínka o městě Kolíně pochází z 8. září 1261 a existence židovské komunity je doložena ve 14. století, ale její historie může jít až k počátkům města. Celkový vývoj oblasti byl podmíněn ekonomickými podmínkami, tedy především těžbou stříbra v Kutné Hoře, která měla od konce 13. století mimořádný rozsah, což se projevilo v regionální ekonomice i správě. Z hlediska židovského obyvatelstva, které mělo o zásadní ekonomické centrum v Kutné Hoře zájem, bylo klíčové, že stát postupně bránil

⁸ Například ROZKOŠNÁ, B. – LAUERMANN, M. *Židé na Kutnohorsku. Osídlení na kutnohorském venkově*. Kutná Hora: Klub rodáků a přátel Kutné Hory, 2008. LAUERMANN, M. *Židé v Kutné Hoře*. Kutná Hora, 2000. KAŠPAROVÁ, A. – LAUERMANN, M. *Zapomenutí sousedé. Židé v Čáslavi a Uhlířských Janovicích*. Kutná Hora: Kultura do města, 2007. PEJŠA, J. – JOUZA, L. – JOUZOVÁ, M. *Moje město Kolín. Židé v Kolíně*. Kolín: Regionální muzeum, 2010. JOUZA, L. – PEJŠA, J. – JOUZOVÁ, M. *Léta žalu a strasti. Vzpomínky na osudy kolínských Židů v období holocaustu*. Kolín: Městská knihovna, 2013. Přímo k ŽNO zejména PETRÁŠ, R. Židé a židovská náboženská obec v Kutné Hoře v letech 1899–1920. In: *Židé v Kolíně a okolí*. Kolín: Regionální muzeum, 2005, s. 119–148. Autoři článku napsali k problematice řadu nepublikovaných prací, na které tento text navazuje.

⁹ Například Židovské zprávy 1918–1939, Rozvoj 1904–1938, Židovský kalendář 1920–1939, Věstník Židovských náboženských obcí v Československu 1952–1990, Kalendář česko-židovský v letech 1881–1939.

¹⁰ SOkA Kutná Hora, fond Izraelitká náboženská obec v Kutné Hoře 1871–1937. Nejcennější jsou knihy Protokolů z jednání orgánů, ve kterých lze sledovat fungování ŽNO (včetně jejího financování a rozpočtů) a dokonce i vysledovat základní problémy života Židů v tomto městě a okolí. Ani archiválie kutnohorské ŽNO se ovšem nedochovaly v úplnosti. Za 2. světové války měly být předány Židovskému muzeu, které nacisté koncipovali jako muzeum vyhynulé rasy, avšak materiály se ztratily a byly objeveny až dlouho po 2. světové válce. Do archivu Židovského muzea se dostaly jen drobnosti.

¹¹ *Encyclopaedia Judaica*. Volume 5. Second edition. Jerusalem: Keter, 2007, s. 102–104. PĚKNÝ, T. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. 2. vyd. Praha: Sefer, 2001, s. 19.

usazování Židů v horních městech.¹² To podporovalo jejich usazování v blízkém Kolíně, kde vznikla po roce 1504 vedle Prahy zřejmě největší česká židovská komunita.¹³

V Kutné Hoře sice žili Židé zřejmě již v době před husitskými válkami, kdy původní ghetto se rozkládalo na místě dnešního voršilského kláštera a zaniklo během husitských válek, ale v pozdější době se stala horní města Židům nepřístupná. Ovšem doly a mincovna potřebovaly Židy např. kvůli výkupu starého použitého stříbra, a proto tuto funkci zastávali mimo jiné i Židé z nedalekého Kolína.¹⁴ I díky tomu byla kolínská židovská obec jedna z největších, v 17. století tvořili Židé čtvrtinu obyvatel města. Historie Židů v Kolíně a Kutné Hoře se tedy zásadně liší, neboť v Kutné Hoře se mohou opětovně usazovat až od poloviny 19. století. Židovské tradice obou měst jsou proto provázány, kdy například Kolín měl židovský hřbitov (nejstarší čitelný náhrobek 1492), kam se pohřbívali i kutnohorští Židé, a to až do holocaustu.

Zejména ve 13. století se v českých zemích vytvořila situace, kdy Židé žili převážně ve městech, a to v uzavřených ghettech, přičemž se mohli věnovat jen některým oborům, kde k nejdůležitějším patřilo finančnictví. Tyto židovské obce byly ve své vnitřní správě v zásadě nezávislé, kdy klíčovou roli hrál rabínský soud. Židé byli považováni za panovníkův majetek. Panovník jim poskytoval i jistou ochranu, která pro něj byla finančně velmi výnosná.

Středověké a raně novověké poměry v českých zemích se začaly rychle měnit za tereziánsko-josefínských reforem, které zásadně změnily i statut Židů. Josef II. se snažil začlenit i tuto skupinu do společnosti. Židé se nyní mohli stěhovat do křesťanských částí měst, a vykonávat i jiná zaměstnání, tradiční židovské obce přitom ztratily mnohé pravomoci. Zatímco dříve rozhodovaly téměř o celém životě Židů, tak nyní se měly věnovat jen náboženským otázkám. Další razantní změny pak přineslo zavedení ústavního systému v monarchii za revoluce 1848–1849. Definitivně se zrovnoprávnění Židů prosadilo v šedesátých letech zejména v tzv. prosincové ústavě z roku 1867.

Židé získali v šedesátých letech úplnou rovnoprávnost, avšak správa jejich obcí procházela komplikovanými změnami. Postavení ŽNO se stabilizovalo definitivně až přijetím klíčového zákona o israelitských náboženských obcích v roce 1890.¹⁵ Ten reguloval život všech židovských obcí, stanovoval povinnost členství a odvádění daní. Pomocí těchto ŽNO měl stát dohled nad veškerými židovskými aktivitami. Zákon z roku 1890 pojímal ŽNO jako geografické jednotky, členství bylo povinné. Rozdíl oproti dřívější době spočíval i v tom, že probíhající emancipace umožňovala židovskému obyvatelstvu žít i mimo svou komunitu, pokud vystoupili z církve. Z tohoto důvodu – ještě mnohem více

¹² Císařské nařízení, které zapovídalo Židům přebývat a obchodovat v Kutné Hoře a ostatních horních městech. Ve Vídni 28. března 1568. BONDY, B. *K historii Židů v Čechách, na Moravě v Slezsku 906 až 1620*. Praha: Bohumil Bondy, 1906, s. 500.

¹³ I zahraniční obecné publikace věnující se Židům reflektují význam Kolína a obsahují např. statistiky počtu Židů v Kolíně – viz ALICKE, K. D. *Lexikon der jüdischen Gemeinden im deutschen Sprachraum 2*. München: Gütersloh, 2008, s. 2262–2263.

¹⁴ VANĚK, V. K počátkům a nejstarším dějinám židovského osídlení ve středověkém Kolíně. In: *Židé v Kolíně a okolí*. Kolín: Regionální muzeum, 2005, s. 3–11, zejména s. 3–5.

¹⁵ BUDISCHOWSKY, c. d. KALB, H. – POTZ, R. – SCHINKELE, B. *Religionsrecht*. Wien: WUV Universitätsverlag, 2003, s. 601–602.

však pro migraci Židů do velkých měst i do ciziny – také spousta často pradávných židovských obcí začala pomalu upadat.¹⁶

Význam zákona o židovských náboženských obcích z roku 1890

Zákon z roku 1890 byl právní úpravou fungování ŽNO, které představovaly základ pro život Židů v českých zemích. Nejdříve je však třeba alespoň stručně naznačit obecné právní problémy postavení menšin. Jejich specifickou součástí je ostatně i postavení Židů a úprava ŽNO. V českých zemích existuje dlouhá tradice právní úpravy postavení menšin. Ve středověku a v raném novověku až do prosazení náboženské tolerance šlo hlavně o náboženské menšiny. Na konci monarchie a v meziválečném Československu byla přitom národnostní a menšinová otázka a její právní řešení jedním z klíčových problémů, který dokonce ohrožoval existenci státu vůbec.

Ve středověku a raném novověku žili Židé do značné míry oddělení od ostatního obyvatelstva. Jejich přežití záviselo na fungování židovských obcí a privilegiích, které jim poskytli panovníci.¹⁷ Pro tehdejší právní řád však bylo charakteristické, že postavení jednotlivých skupin obyvatel se výrazně odlišovalo, takže specifické právní postavení Židů nebylo neobvyklé. Otázka náboženských menšin v českých zemích se od husitských válek stala velice významnou. Šlo však o vztah mezi katolíky a nekatolíky, ve kterém Židé vždy stáli zcela mimo.

Moderní právo se prosazuje v českých zemích, které byly tehdy součástí habsburského soustátí, od konce 18. století. Počátkem modernizace jsou tereziánsko-josefínské reformy, které postupně přinesly zejména jednotné právní postavení obyvatelstva. Právě Josef II. se v osmdesátých letech 18. století snažil zařadit Židy do společnosti a specifické právní postavení židovského obyvatelstva se na přelomu 18. a 19. století stalo převážně minulostí, i když definitivní zrovnoprávnění přinesla až šedesátá léta 19. století. Některé výjimky právního postavení Židů ovšem zůstaly zachovány. Bylo to zejména právní postavení ŽNO, které se samozřejmě výrazně lišilo od katolické církve s její centralizovanou strukturou a řízením z Říma, ale i od protestantských vyznání, jejichž organizace se v některých případech podobala systému ŽNO.¹⁸ Z dalších specifik patřila k nejnápadnějším úprava židovského manželství v občanském zákoníku. Úprava rodinných a manželských otázek v rakouském Všeobecném občanském zákoníku (zkratka ABGB) z roku 1811 (paragrafy 44–136) se totiž lišila dle vyznání. Základem byla úprava vycházející z katolického pojetí, protestantů se týkaly drobné odchylky, zatímco Židé měli poměrně rozsáhlou specifickou úpravu (zejména paragrafy 123–136).¹⁹

V moderním právu, které až na ojedinělé výjimky přehlíží náboženské rozdíly obyvatelstva, se tedy postavení Židů příliš nelišilo od většiny. Za monarchie i v meziválečném Československu ale také existovaly právní předpisy upravující specifika menšin, a to zejména při používání jejich jazyka ve školách a úřadech. Hlavním prvkem v úpravě národnostní a menšinové otázky byl tedy odlišný jazyk, kdy šlo o právo dostatečně početných skupin (v zásadě alespoň 20% v soudním okrese) na jeho používání v úřadech a školách.

¹⁶ Viz např. PĚKNÝ, c. d., 1993, s. 243–245.

¹⁷ PĚKNÝ, c. d., 1993, s. 20–26.

¹⁸ PETRÁŠ, R. *Menšiny v meziválečném Československu*. Praha: Karolinum, 2009, s. 357–359.

¹⁹ BUDISCHOWSKY, c. d., s. 94–97. PETRÁŠ, R. Židovská otázka ve Všeobecném občanském zákoníku. In: *200 let všeobecného občanského zákoníku*. Praha: Wolters Kluwer, 2011, s. 359–369.

Právní úprava byla zejména od roku 1920 a 1926 poměrně rozsáhlá, ale na drobné menšiny nepoužitelná. Židé v českých zemích navíc s výjimkou náboženského života nepoužívali vlastní jazyk, ale němčinu nebo češtinu. Převážná část národnostního a menšinového práva na konci monarchie a v meziválečném Československu tedy nebyla na Židy jako specifickou skupinu vůbec použitelná.

I Židů se ovšem týkal citlivý aspekt, vyplývající z této právní koncepce národnostního a menšinového práva. Museli se totiž rozhodnout, zda ve veřejném životě dají přednost němčině, nebo češtině, a tedy budou počítáni jako Němci, nebo Češi, což u Židů žijících v českém okolí znamenalo složitou volbu. Němčina byla tradičně klíčovým jazykem střední Evropy, ale židovské komunity používající tento jazyk narážely na odpor českého okolí.²⁰ Při sčítání lidu za monarchie pozici němčiny výrazně posilovalo židovské obyvatelstvo, a to i v regionech jinak zcela českých, což vyvolávalo silnou nevraživost. V meziválečném Československu zřejmě i ve snaze oslabit postavení Němců pak právní úprava sčítání obyvatelstva přiznala Židům výjimku, že se mohli hlásit k vlastní židovské národnosti, i když nepoužívali příslušný jazyk.²¹

Hlavním právním prvkem, který odlišoval v éře moderního práva Židy od většinového obyvatelstva, byly ŽNO. Může to působit poněkud překvapivě, protože ŽNO představovaly v zásadě náboženskou organizaci a Židé v českých zemích obvykle žili přizpůsobeni svému okolí, tedy s malým vlivem židovského náboženství. Na rozdíl od výše uvedené právní úpravy postavení menšin zde nešlo o důležitá práva ovlivňující jednotlivce, jako je možnost používat mateřský jazyk. Jenže v praxi byl význam ŽNO mnohem větší, než bychom očekávali od českých zemí, kde byla religiozita slabá již na konci monarchie. Pro Židy totiž tvořily nejenom náboženskou organizaci, ale velmi často i základ kulturního a společenského života. Židé se samozřejmě běžně zapojovali do života společnosti jako jednotlivci, ale pokud byli aktivní v rámci židovské komunity, tak tyto akce bývaly oficiálně nebo jen reálně vázány na život v ŽNO. Pokud nahlédneme například na zápisy orgánů ŽNO, pak vidíme, že zde nebyl řešen zdaleka jen náboženský život, ale i společenské aktivity těchto drobných komunit. Tato reálná situace, kdy s aktivitami ŽNO byl provázán celkový život židovských komunit, má zásadní význam, který je třeba si při studiu problematiky stále uvědomovat.

Základním rámcem života Židů byly tedy ŽNO. Jejich význam ovšem oslaboval klesající vliv náboženství, což se týkalo i židovského obyvatelstva. Zde je však třeba upozornit i na další klíčový prvek specifický pro Židy. Osoby, které se zcela vzdaly náboženství svých předků, totiž obvykle komunitu opustily a začlenily se zcela do většinové společnosti. Byli tedy i jednotlivci, pro které ŽNO neměly žádný význam, jenže ti obvykle již nebyli součástí židovské komunity. Takovéto odpadlictví bylo ovšem výjimečné a pro tyto osoby často znamenalo tíživé přerušování kontaktů se svým společenstvím, a dokonce i širší rodinou. Běžná ovšem byla situace, kdy Židé zůstali součástí ŽNO, avšak náboženské požadavky plnili jen minimálně. To přispívalo k realitě, kdy ŽNO byly spíše jakýmsi společenským klubem osob židovského původu než náboženskou organizací prosazující

²⁰ JOUZOVÁ, M. Pavel Fischer, jedna z postav spolkového života Kolína 19. století. In: *Židé v Kolíně a okolí*. Kolín: Regionální muzeum, 2005, s. 41–64. FRANKL, M. „Zvláštní vzrušení“. Obvinění z rituální vraždy v Kolíně v roce 1893. In: *Židé v Kolíně a okolí*. Kolín: Regionální muzeum, 2005, s. 65–78.

²¹ PETRÁŠ, *Menšiny v meziválečném Československu*, s. 267–269, 347–349.

náročné požadavky židovské víry. Např. rabíni, kteří vyžadovali od dětí dodržování šabatu, nemohli počítat s podporou orgánů ŽNO, ale spíše s ostrou kritikou od jejich představitelů.

Reálný charakter ŽNO se tedy s poklesem religiozity v mnohém pozměnil. Členové obce sice měli zájem tuto tradiční organizaci udržet, ale spíše v minimálním rozsahu, který by zajistil udržování náboženských institucí, ale byl i oporou pro společenský život. Finanční požadavky obce vůči jednotlivcům narážely na odpor a vedly dokonce i k výhrůžkám vystoupení z víry, ke kterým ale docházelo jen minimálně. Přestože tedy Židé na konci monarchie a v meziválečné éře patřili obvykle ke středním a vyšším vrstvám, tak ekonomické zajištění ŽNO často stačilo jen k jejich přežívání. Situaci ještě zhoršovala poměrně výrazná migrace Židů, kteří odcházeli do velkých měst a často i do ciziny. Většina ŽNO přítom fungovala ve venkovských maloměstech, kde židovské obyvatelstvo ubývalo. Tyto složité poměry vedly ke krizi převážné části ŽNO a trvalým diskusím o jejich právní úpravě.²²

Snaha řešit ekonomické problémy většiny obcí vedla k vydání zákona o židovských obcích č. 57/1890 říšského zákoníku (RGBl) z 21. března 1890.²³ Ten recipovalo i meziválečné Československo a platil i v prvních letech po druhé světové válce. Zákon z roku 1890 byl v Československu podle převládajícího názoru zrušen v roce 1949 zákonem č. 218/1949 Sb., o hospodářském zabezpečení církví a náboženských společností státem, který v § 14 stanovil: „Všechny předpisy, které upravují právní poměry církví a náboženských společností, se zrušují.“ Zákon nabyl účinnosti dnem 1. listopadu 1949. V Rakousku pak zákon platí dodnes, přičemž k jeho výraznější novelizaci došlo až v osmdesátých letech.²⁴ Zákon ovšem ekonomickou krizi v ŽNO nevyřešil a diskuse o právní úpravě probíhaly téměř nepřetržitě. Uvažovalo se zejména o propojování existujících ŽNO nejspíše ve formě nějaké vyšší organizace. Na základě zákona z roku 1890 se totiž vytvářely samostatné ŽNO obvykle pro každý soudní okres, tedy drobné území. Stav, kdy každá ŽNO představovala samostatný subjekt, který měl být také ekonomicky životaschopný, byl považován za dlouhodobě neudržitelný.

Zásadní koncepční změnou, kterou přinášel zákon z roku 1890, bylo nahrazení židovských obcí považovaných za soukromé spolky novými veřejnoprávními územními korporacemi s vlastní samosprávou, které měly jediné pečovat o náboženské potřeby. Ve skutečnosti však i před rokem 1890 neznamenal židovské obce jen pouhé spolky a na druhé straně i v novém pojetí se věnovaly ŽNO nejen náboženským otázkám, ale i společenským aktivitám svých členů. Při pohledu do zápisů orgánů obce, které jsou leckdy podrobné, pak hraje náboženství překvapivě malou úlohu. Důležité ovšem bylo, že zákon z roku 1890 poměrně přesně vymezil kompetence obcí na rozdíl od starší doby. To umožnilo, aby stát na ŽNO přenesl určité úkoly, o což usiloval již od zásadní modernizace správy po roce

²² Podrobně viz PETRÁŠ, Židovská otázka, s. 359–369.

²³ O přípravě zákona viz LIND, *c. d.*, s. 64–79. Česká literatura k právnímu postavení židovských obcí na konci monarchie je vcelku nerozsáhlá – např. základní publikace k dějinám Židů v českých zemích končí svůj výklad v zásadě zrovnoprávněním v roce 1867, viz PĚKNÝ, *c. d.*, 2001, s. 101.

²⁴ BUDISCHOWSKY, *c. d.*, s. 32–33. Komparace i s dalšími náboženskými skupinami WIESHAIDER, W. *Religiöse Tradition und Rechtspersönlichkeit*. In: *Neuere Entwicklungen im Religionsrecht europäischer Staaten*. Berlin: Duncker und Humblot, 2013, s. 813–824.

1848. Židovské obce se totiž vždy řídily spíše tradicemi sahajícími až do středověku, kdy byly základem života Židů, a nejen pouhou náboženskou organizací.²⁵

Na základě zákona z roku 1890 byly všechny osoby židovského vyznání s řádným bydlištěm v oblasti působnosti ŽNO k ní povinně příslušné, a to bez ohledu na značné odchylky rituálů. V Uhersku (a po roce 1918 tedy i na Slovensku) platila jiná koncepce dle uherského zákona č. 42/1895, kdy na stejném území vedle sebe mohly existovat samostatné obce podle své rituální formy, takže fungovaly často zejména ortodoxní obce. Územní vymezení ŽNO dle zákona z roku 1890 záleželo na rozhodnutí státních úřadů, což upravovalo například nařízení č. 39 a 42/1893 českého zemského zákoníku. ŽNO nejčastěji odpovídaly území soudního okresu, ale úřady mohly obecně ŽNO rozdělovat nebo spojovat, takže jejich rozložení mělo být vázáno na početnost, ale i bohatství židovského obyvatelstva.²⁶ ŽNO měly sice charakter veřejnoprávních územních korporací s vlastní samosprávou, ale možnosti jejich úředních zásahů byly velmi omezené: „Orgány náboženských obcí židovských podle státního práva mohou v zásadě apelovati jen na svědomí, nikoli však uplatňovati úřední moc donucováním vnějším...“²⁷

Struktura zákona o židovských náboženských obcích z roku 1890 a navazující předpisy

Podle § 1 zákona č. 57/1890 ř. z., jímž upravují se zevnitřní právní poměry israelitské společnosti náboženské: „Základem pro úpravu zevnitřních právních poměrů israelitské společnosti náboženské má být obec náboženská. Úkolem náboženské obce jest, aby v mezích státními zákony vyměřených pečovala o náboženské potřeby svých členů a vydržovala i podporovala ústavy tímto účelem vyžadované.“ Následující paragrafy zákona pak podrobně upravovaly územní obvody ŽNO.²⁸ V Předlitavsku (na rozdíl od Uherska) platilo, že v daném obvodu může být jen jediná ŽNO. Každý israelita, jak byli označováni příslušníci židovské víry, náležel k ŽNO, v jejímž obvodu měl bydliště (§ 2). Zákon doporučoval, aby vymezení obvodu ŽNO, pokud možno navazovalo na starší poměry a tato území neměla být příliš rozsáhlá. Územní vymezení ŽNO a jeho změny (§ 3 až 8) podléhaly souhlasu státních úřadů. Na zákon pak navazovaly prováděcí předpisy, v Čechách šlo zejména o nařízení č. 39 a 42/1893 českého zemského zákoníku.²⁹

Zákon požadoval, aby ŽNO byla zřízena jen pro takové obvody, kde byl zajištěn dostatek prostředků na vydržování potřebných náboženských zařízení a zřízenců (§ 3 odst. 4). Na tento princip se ale v praxi často příliš nedbalo a mnohé ŽNO sotva přežívaly. Zákon umožňoval odnětí státního uznání ŽNO, pokud nestačily její hmotné prostředky k plnění

²⁵ Právní úprava ŽNO je odborně zpracována jen minimálně, období 1848–1890 téměř vůbec – viz SPYRA, J. Organizace židovských náboženských obcí v rakouském Slezsku na základě zákona z 21. března 1890. In: *Židé a Morava. Sborník příspěvků přednesených na konferenci konané 11. listopadu 1998 v Kroměříži*. Kroměříž: Muzeum Kroměřížska, 1999, s. 17–25.

²⁶ PETRÁŠ, *Menšiny v meziválečném Československu*, s. 357–358. Na místní úrovni např. ROZKOŠNÁ – LAUERMAN, *c. d.*, s. 7–8.

²⁷ PALEČEK, *c. d.*, s. 34.

²⁸ V Rakousku, kde zákon dodnes platí, se stále vychází z této koncepce – KALB – POTZ – SCHINKELE, *c. d.*, s. 606–607.

²⁹ PETRÁŠ, *Židé a židovská náboženská obec*, s. 119–148, zejména s. 129 – například o kutnohorské židovské obci byl § 2 nařízení č. 42/1893 českého zemského zákoníku.

zákonných podmínek. O přidělení ŽNO k jiné nebo o jejím rozdělení, ale také o majetku, rozhodovaly státní úřady.

Ke klíčovému ustanovením zákona patřil § 9, který upravoval vnitřní samosprávu ŽNO. Povinné bylo zřízení zastupitelstva, zatímco další orgány záležely na stanovách ŽNO. Orgány měly být volené, přitom byly zjevné analogie k právní úpravě veřejné správy, tedy obcí. I samotný zákon stanovil, že příčiny, které vylučují z voleb v obci, působí i při volbách v ŽNO.³⁰

Podrobná právní úprava řešila postavení náboženských zřizenců ŽNO, kde nejdůležitější byl rabín, jehož statut byl v zákoně detailně upraven.³¹ Zákon vyžadoval (§ 11), aby pro každou ŽNO byl ustanoven nejméně jeden rabín s bydlištěm v jejím obvodu, což byla pro ŽNO jedna z nejnáročnějších a nejnákladnějších povinností. Zákon výjimečně připouštěl se souhlasem ministra zřízení společného rabína pro dvě nebo více ŽNO. Důkladně také upravoval výběr a ustanovení rabína (§ 11 až 15). Tato funkce vyžadovala náročné vzdělání a musela být tedy dobře odměňována, což si řada ŽNO později nemohla dovolit. Rabín byl přitom klíčovou osobností ŽNO, které pak stanovy obvykle zajišťovaly rozsáhlé pravomoci jako třeba povinné konzultace ve všech náboženských otázkách nebo možnost svolávat orgány ŽNO.³²

K fungování náboženských obcí byly nutné nemalé finanční prostředky, což upravoval zákon v paragrafech 16 až 23. ŽNO sice měly i některé menší příjmy, avšak nejdůležitější byla právě náboženská daň upravená zákonem. Výběr daně včetně jejího rozvržení na členy prováděného orgány ŽNO byl pod státní kontrolou, avšak její vymáhání prováděl stát (§ 22). Výnos této daně však směla obec využít jen k zajišťování náboženských potřeb svých členů. ŽNO měly řadu povinností jako zaměstnávat rabína, udržovat modlitebny a hřbitovy, zabezpečit výuku náboženství, vést matriku, dohlížet na různé náboženské nadace a organizace.³³ Složitým problémem při fungování ŽNO byly odlišné přístupy jednotlivých židovských náboženských směrů. Zákon zajišťoval volnost náboženského přesvědčení a při zřizování a vydržování modliteben se měl brát zřetel na rozličné rituální formy obvyklé v ŽNO (§ 25). ŽNO prováděla dozor i nad náboženskými zařízeními, které sama nefinancovala, jako byly soukromé modlitebny.

Zákon samozřejmě mohl stanovit jen základní pravidla fungování, zatímco detaily upravovaly stanovy, které musela dle zákona (§ 28 a 29) mít každá ŽNO. Stanovy musely určovat mimo jiné hranice ŽNO, její orgány, způsob ustanovení rabína včetně jeho práv a povinností, volby i jiná práva příslušníků, systém financování, řízení při změně stanov.

Státní úřady měly rozsáhlá oprávnění při kontrole ŽNO a měly dbát, aby jejich orgány nepřekračovaly meze své působnosti a plnily zákonné předpisy i nařízení úřadů vydaná dle zákona. Mohly přitom rušit opatření orgánů ŽNO, rozpouštět její zastupitelské sbory, ukládat peněžité pokuty a používat donucovací prostředky (§ 30). Nejpodrobněji byla v zákoně řešena otázka sesazení členů orgánů a nových voleb (§ 31 a 32).³⁴

Další ustanovení přineslo nařízení ministerstva věcí duchovních a vyučování č. 96/1897 ř. z., kterým se vymezuje příslušnost orgánů státní správy duchovní vzhledem k zákonu

³⁰ PALEČEK, *c. d.*, s. 32. BUDISCHOWSKÝ, *c. d.*, s. 88–94.

³¹ V Rakousku je tomu takto dodnes – KALB – POTZ – SCHINKELE, *c. d.*, s. 611–612.

³² Tak tomu bylo například v Kutné Hoře – viz PETRÁŠ, *Židé a židovská náboženská obec*, s. 131.

³³ PETRÁŠ, *Menšiny v meziválečném Československu*, s. 358–359.

³⁴ PALEČEK, *c. d.*, s. 39.

o zevnitřních právních poměrech israelitské společnosti náboženské. Nařízení k zákonu z roku 1890 na svém počátku řešilo vztahy ke státní správě. Podle § 1 oprávnění příslušející státní správě v záležitostech židovských (používal se obrat israelitských) náboženských obcí (ŽNO) měly vykonávat orgány politické správy, tedy obvykle v I. instanci okresní hejtmanství, ve II. instanci zemské politické úřady a ve III. instanci ministerstvo věcí veřejných a vyučování. V některých otázkách byl instanční postup odlišný, kdy například schvalování stanov ŽNO i jejich změn nebo rozpouštění zastupitelstva podléhalo v I. instanci zemským politickým úřadům (§ 2 písm. c, d). O některých otázkách rozhodovalo přímo ministerstvo věcí duchovních a vyučování, jako bylo schválení založení ŽNO, jakákoli změna jejich hranic, odejmutí státního uznání ŽNO (§ 3 písm. b, c). Pokud ŽNO zasahovala svým obvodem do několika politických okresů, pak obvykle rozhodoval ten okresní úřad, v jehož úředním obvodě měla své sídlo.

Vlastní fungování ŽNO bylo zakotveno v podrobných stanovách, protože zákon č. 57/1890 ř. z. představoval jen obecný rámec. Vzorové stanovy byly v jednotlivých zemích vydány místodržitelstvím, v Čechách k tomu došlo v červnu 1895. Každá ŽNO musela mít vlastní stanovy, avšak zejména vzhledem k událostem 2. světové války se ne vždy stanovy dochovaly. Zde jsou využívány zejména stanovy kutnohorské ŽNO, které se (na rozdíl např. od Kolína) dochovaly, a to včetně detailních záznamů o jejich pozdějších poměrně častých změnách. Stanovy kutnohorské ŽNO byly rozsáhlé, kdy v původní podobě měly 108 paragrafů rozčleněných do 13 oddílů, přičemž byly vydány i tiskem.³⁵

Právě v době přijímání stanov ŽNO po roce 1895 panovala komplikovaná situace v židovské komunitě českých zemí, kdy do jisté míry vrcholily snahy Židů zejména z českých oblastí o asimilaci. Stanovy kutnohorské ŽNO byly tedy sepsány v českém jazyce, stejně jako všechny její dokumenty po roce 1895. Měl to být znak českého vlastenectví, jak rozhodla ŽNO na své schůzi 27. ledna 1895.³⁶

Územním obvodem této ŽNO byl soudní okres kutnohorský (§ 1 stanov), což bylo u ŽNO v českých zemích alespoň v počátcích fungování běžné. Stanovy obsahovaly důkladnou úpravu orgánů (paragrafy 5 až 31 stanov), kdy se rozlišovalo představenstvo (9 členů), zesílené představenstvo (členové představenstva a dalších 9 členů), a funkcionáři – tedy zejména starosta, dále místostarosta, pokladník, účetní, a přednostové modlitebny, které volilo představenstvo. Na dalších místech stanov se pak vymezovala rozvrhovací komise, určující příspěvky příslušníků ŽNO (10 členů), a také dva revizoři účtů. Reálná správa ŽNO byla v rukou bohaté elity, a to hlavně za monarchie, kdy bylo volební právo spojeno s placením náboženské daně, kterou platili jen příslušníci s nadprůměrnými příjmy. Rovněž rabínovi se věnovala mnohá ustanovení (zejména paragrafy 32 až 41). Rabín patřil mezi zaměstnance, o kterých se také hovořilo ve stanovách, avšak ne všechny ŽNO skutečně zaměstnávala. Například kutnohorský rabín zastával i funkci kantora (osoba, která vede modlitby v synagoze), učitele náboženství a správce matriky.³⁷

Ke klíčovým prvkům patřilo i ekonomické zajištění ŽNO, což upravoval oddíl XII. O hospodaření obce náboženské a o dávkách členů obce náboženské k účelům

³⁵ Stanovy Israelitské náboženské obce v Kutné hoře, vydané v Kutné hoře 1896 – SOKA Kutná Hora, fond Izraelitská náboženská obec v Kutné Hoře, karton 18. BUDISCHOWSKY, c. d., s. 125–127.

³⁶ SOKA Kutná Hora, fond Izraelitská náboženská obec v Kutné Hoře, Protokol o schůzích orgánů obce náboženské 1874–1901, s. 173, o detailech schvalování stanov s. 186–201.

³⁷ PETRÁŠ, *Menšiny v meziválečném Československu*, s. 359.

náboženským (paragrafy 83 až 101 stanov). ŽNO měla krýt své potřeby z výnosů majetku, z darů či fondů. Pokud ale tyto prostředky nestačily – což bylo pravidlem – tak mohla vyžadovat náboženské příspěvky od svých příslušníků (§ 86 stanov). Tento příjem vyžadovaný od movitých příslušníků byl klíčovým příjmem: „Každý příslušník obce náboženské, který má jmění, živnost anebo příjmy přesahující denní mzdu v osadě dotýčné obvyklou, jest povinnen k uhrazení potřeb obce náboženské roční příspěvek náboženský platiti.“ (§ 87 stanov). O konkrétním rozvržení tohoto příspěvku, který se běžně označoval jako náboženská daň, rozhodovaly orgány ŽNO na základě dosti komplikovaných pravidel. Rozvržení daně vyvolávalo časté konflikty.

Vztah mezi ŽNO a státními orgány upravovaly samozřejmě právní předpisy (tedy zejména zákon č. 57/1890 ř. z. a nařízení k němu vydaná) a nikoli vlastní stanovy. K těmto otázkám zde byl jen jediný paragraf tvořící oddíl XVI. O dohledacím právu státním a jeho vlivu na náležitosti obce náboženské, kde byl pouze § 106: „Státní zpráva vykonává právo dohledací, které jí přísluší ku obci náboženské a vůbec právo, působiti v záležitosti obce náboženské dle toho, co ustanovují právě ve věci té platné zákonné předpisy, a zvláště zákon ze dne 21. března 1890 č. 57 ř. z.“³⁸

Právní zakotvení ŽNO se tedy vytvořilo v devadesátých letech 19. století³⁹ a z převážné části přežilo až do jejich likvidace za nacistické éry. Z ŽNO se obnovil jen zlomek, a formálně přetrvával zákon z roku 1890 až do roku 1949. Tehdy komunistický režim zavedl novou právní úpravu křesťanských i nekřesťanských církví a náboženských společností zákonem č. 218/1949 Sb., o hospodářském zabezpečení církví a náboženských společností státem, který v § 14 zrušil všechny právní předpisy upravující právní poměry církví a náboženských společností. Po druhé světové válce byly ŽNO v hlubokém rozvratu způsobeném nacisty, který ale navazoval i na dlouhodobou ekonomickou krizi jejich podstatné části. I když zákon z roku 1890 podmiňoval zřizování i další existenci ŽNO dostatečnou ekonomickou základnou, tak praxe bývala jiná. Místní Židé mívali zpravidla zájem o udržení vlastní samostatné ŽNO i kvůli tradici a prestiži, ale ochota podílet se na financování nemalých nákladů spíše chyběla. Obce tedy mnohde jen přežívaly a sotva plnily své náboženské úkoly, kdy k nejobtížnějším patřilo zajištění rabína.

Židovské náboženské obce v nové Československé republice

Právo a systém veřejné správy byly převzaty novou Československou republikou recepním zákonem, což ovšem znamenalo i převzetí starších problémů, jako bylo například nedostatečné financování obcí. Převzata z doby monarchie byla i právní úprava ŽNO z roku 1890. V počátečním období republiky došlo k řadě experimentů ve veřejné správě, ale postupně se správa v českých zemích vrátila ke koncepci vzniklé po polovině 19. století. Za zmínku stojí dlouhodobé problémy s financováním obcí, což má zajímavé analogie u ŽNO. Novela obecního zřízení přesunula pro ulehčení obecnímu hospodářství věcné náklady na bezpečnostní, polní, zdravotní a mravnostní policii, stavby a udržování cest na stát. Situace byla řešena dvěma zákony z roku 1921. Protože se ozdravení obecních

³⁸ Stanovy Israelské náboženské obce v Kutné hoře, vydané v Kutné hoře 1896.

³⁹ PALEČEK, c. d., s. 29–30.

financí novelou nepodařilo, byla v roce 1927 zrušena a téhož roku byla přijata i tzv. druhá finanční novela, která ještě více podřídila samosprávu státním úřadům.⁴⁰

Veřejná správa nové republiky měla být dle oficiálních proklamací demokratizována, což se uskutečnilo zejména razantní demokratizací volebního práva. Naopak celkový systém správy byl měněn spíše v centralistickém duchu.⁴¹ Tzv. organizační zákon z roku 1927 znamenal zakonzervování správy z doby monarchie, ale s výrazným omezením samosprávy. V prvních letech republiky se tedy připravovaly mnohé správní změny,⁴² což inspirovalo i úvahy o reformě ŽNO. Tato relativní stabilita ovšem rozhodně neznamenala jakousi spokojenost s dosavadním stavem. K nejdůležitějším problémům patřil nedostatek financí, kdy se podařilo pouze uskutečnit několik úsporných opatření a snížit počet státních zaměstnanců.⁴³ Velkým problémem obecní samosprávy byla finanční situace obecních orgánů. Tuto otázku nevyřešila ani první (z roku 1925) nebo druhá novela (z roku 1927), ale třetí novela z roku 1930 přinesla určitý pokrok v oblasti vybírání poplatků a dávek a v oblasti úpravy obecního rozpočtu. Ani tato úprava však nedokázala zajistit finanční potřeby obcí, situaci vyhrotila hospodářská krize a samospráva nebyla schopna splácet dluhy. To přineslo zákon č. 69/1935 Sb., o finančních opatřeních v oblasti územní samosprávy.⁴⁴

Reformy veřejné správy zejména na počátku nové Československé republiky systém vzniklý již za monarchie hlavně v šedesátých letech 19. století změnily vcelku jen málo. Obdobná situace se týkala i právní úpravy a faktického fungování ŽNO. I zde vidíme úvahy o velkých změnách, které se ale prosadily vlastně jen u volebního práva do orgánů ŽNO hned na počátku republiky. Naopak systém organizace vycházející ze zákona z roku 1890 zůstal zachován, i když se podstatná část ŽNO dostávala do permanentních ekonomických problémů.

Složitou poválečnou dobu se snahou o reformy si rozebereme poněkud důkladněji. V praxi přežívala řada samostatných ŽNO, které neměly reálné podmínky pro udržení. Tento problém existoval již za monarchie, měl být řešen zákonem z roku 1890, ale finanční krize mnoha ŽNO přetrvala. Ve sledovaném regionu šlo o ŽNO v Kutné Hoře, která měla na rozdíl od blízkého Kolína jen málo členů. I po válce se ŽNO v Kutné Hoře nevyhýbaly finanční problémy a pro některé její členy byla náboženská daň příliš vysoká. Finanční situaci měl zlepšit prodej synagogy v Malíně, v roce 1920 byly prodány nemovitosti ve Zbraslavicích. Charakteristickým prvkem byla neschopnost platit vlastního rabína, kterého nahrazoval kolínský Richard Feder, což ale spíše ještě prohlubovalo některé konflikty s ŽNO v Kolíně. Dr. Richard Feder se v budoucnu měl stát velmi uznávanou osobností, ale jeho podpora návrhů na sloučení ŽNO v Kutné Hoře s Kolínem tehdy nepadla na úrodnou půdu a mnohé Židy hlavně z Kutné Hory podráždila.⁴⁵

Úpadek ŽNO byl ale po válce v celé republice. Z 207 ŽNO v českých zemích v roce 1911 jich zbylo v roce 1921 jen 170. Částečným řešením se stalo postupné slučování ŽNO nebo vytváření jejich svazů. V těchto aktivitách hrála nemalou roli ŽNO v Kolíně.

⁴⁰ JANÁK – HLEDÍKOVÁ – DOBEŠ, *c. d.*, s. 378.

⁴¹ PETRÁŠ, *Menšiny v meziválečném Československu*, s. 177–178, 198–201.

⁴² Viz např. PETRÁŠ, R. K ohlasu župní reformy na lokální úrovni (oblast Kolín, Kutná Hora, Čáslav). *Právněhistorické studie*, 2003, roč. 36, s. 129–142.

⁴³ JANÁK – HLEDÍKOVÁ – DOBEŠ, *c. d.*, s. 334–335.

⁴⁴ SCHELLE, K. *Vývoj veřejné správy v letech 1848–1990*. 2. vyd. Praha: Eurolex Bohemia, 2005, s. 333–335.

⁴⁵ PETRÁŠ, Židé a židovská náboženská obec, s. 144–145.

Klíčovou organizací se stal Svaz českých náboženských obcí židovských se stálým sekretariátem v Kolíně založený 3. srpna 1920. Důvodem vzniku organizace byly stávající neutěšené poměry. Svaz se obracel na jednotlivé české ŽNO: „Jen za Vaší účinné pomoci, jen s obětavou součinností každého z Vás bez rozdílu politického stranictví může náš Svaz přispět k ozdravení tak neutěšených poměrů dnešních!“ Klíčová byla činnost sekretariátu, který měl dle oficiálních prohlášení sloužit všem existenčním potřebám ŽNO, měl být jejich rádcem, měl intervenovat u všech úřadů a poskytovat bezplatnou právní poradou ve všech otázkách agendy ŽNO. Sekretariát se také měl věnovat přípravám k neodkladné, časové reformě stanov ŽNO a vypracovat vzorové stanovy. Připravoval reformu volebního práva a zlepšení platů všech funkcionářů. Hledal prostředky k vybudování sociální péče a zabýval se péčí o oběti světové války. Sekretariát měl také připravovat zlepšení náboženského vyučování mládeže, vzdělávat kvalifikované náboženské učitele, kteří by vedli přednáškové kursy. Zvažovaly se i reformy bohoslužeb a další změny v ŽNO. Mělo se pečovat o zachování všech kulturních památek, stavebních, uměleckých, synagog, hřbitovů, významných náhrobků, listin, knih, archiválií, uměleckých předmětů, rodinných památek. Pod těmito rozsáhlými plány, které ilustrují dobové problémy a plány ŽNO, byly podpisy klíčových aktivistů, k nimž patřil za Kolín Otto Reich.⁴⁶

Jednou z nejdůležitějších a nejcitlivějších otázek, se kterou se židovské organizace musely po válce vyrovnávat, byla dlouhodobá zejména ekonomická krize ŽNO. Například 24. srpna 1920 sjezd rabinů z Čech a z Moravy-Slezska žádal oficiálně vládu, aby mohly být sloučeny ŽNO, které nemají finance na placení rabína, což mohlo vést k nedostatečné výuce náboženství dětí a problematickému vedení matrik. Doporučovali tedy, aby bylo sloučeno několik malých ŽNO s jednou větší, která má finance, přičemž jako příklad obcí bez prostředků na rabína byly uvedeny také Kutná Hora, Poděbrady, Kouřim, kde se dalo uvažovat o spojení s Kolínem. Svaz českých náboženských obcí israelitských v království Českém proto svolal poradou jmenovaných ŽNO do Kolína na 25. prosince 1920, aby se dohodly na základě různých přání a připomínek na utvoření okresního rabinátu pro své náboženské obce se sídlem v Kolíně.⁴⁷ Takoveto snahy vyvolaly zejména mezi kutnohorskými Židy značné podráždění a zkomplikovaly také vztah ke Svazu, jehož sekretariát sídlil v Kolíně.

Otázka financování rabinů a případně i dalších zaměstnanců byla skutečně zásadním problémem, protože se jednalo o značnou část rozpočtu ŽNO. Platy byly přitom obecně nedostatečné, protože se je za války a po ní nedařilo zvyšovat, jak by odpovídalo inflaci. Nebylo tedy náhodou, že zaměstnanci ŽNO se 25. srpna 1920 v Praze usnesli, že bude založena organizace úředníků a zřízců židovských náboženských obcí československé republiky – s oficiálním názvem Svaz odborové organizace zřízců a úředníků židovských obcí v republice československé v Praze. V rámci organizace měly být utvořeny odbory

⁴⁶ SOKA Kutná Hora, fond Izraelitská náboženská obec v Kutné Hoře, karton č. 7, Korespondence 1918–1924. Otto Reich, podnikatel v obuvním průmyslu, byl klíčovou osobností českožidovského hnutí v Kolíně ve dvacátých letech a starostou ŽNO Kolín 1919–1925 – viz např. JOUZA, L. – JOUZOVÁ, M. „Kolínská obuv je nejlepší“ – osudy továrny na obuv Zikmunda Feldmanna v Kolíně a jejích majitelů. In: *Židé v Čechách 3*. Praha: Židovské muzeum, 2011, s. 137–163. SOKA Kolín, fond Okresní úřad Kolín, karton 673, inv. č. 843, sign 5/4 israelitská obec.

⁴⁷ Tamtéž.

rabínů, kantorů, učitelů náboženství, správních úředníků atd. Svaz rychle dosáhl 300 členů, přičemž usiloval o vstup všech zaměstnanců židovských obcí.⁴⁸

Velice ilustrativním příkladem jsou problémy řešené na schůzi zástupců českých židovských náboženských obcí v Čechách konané v Praze 6. dubna 1924, které se účastnili i zástupci obcí z Kolína a Kutné Hory i další z regionu (Čáslav, Český Brod, Poděbrady, Uhlířské Janovice). Debatovalo se o úpadku židovství, o jeho příčinách a projevech, o reformistech a ortodoxních, konzervativních Židech. Podle převládajícího názoru byl v ŽNO nedostatek lásky k židovství, nedostatek obětavosti a dobré vůle k nápravě, chyběly však také peníze a mnozí Židé vystupovali i pro pouhých pár korun z ŽNO. Doporučovalo se kulturní oživení jako přednášky a knihy, přičemž se navrhlo zřídit v každé obci židovskou knihovnu. Připomínala se často přehlížená publikační činnost kolínského rabína Dr. Federera. Pro povznesení židovského vědomí se však plánovala také židovská sociální péče, soustředěná v Židovské ústředně pro sociální péči.⁴⁹

Snad ještě důležitější však na této schůzi v dubnu 1924 byly diskuse o právních a správních aspektech ŽNO. V referátu Dr. J. Fischera bylo konstatováno, že zákon z roku 1890 nevyhovuje, v praxi se ŽNO ruší a ty stávající nefungují. Navrhl dvě možnosti řešení, a to prosadit změnu zákona nebo přizpůsobit ŽNO způsobem odpovídajícím zákonu. První možnost, změna zákona, podle něj nebyla dobrá, protože by vedla spíše ke komplikacím. Navrhl proto přistoupit na druhou možnost, přizpůsobení ŽNO dle zákona. Zejména doporučil spojit více ŽNO společným rabinátem se zachováním samostatnosti. Mohly by však také existovat jen jako modlitební spolky a zůstaly by pouze životaschopné ŽNO. Důležitým prvkem by měly být svazy ŽNO, přičemž k zajímavým pokusům došlo během války. V roce 1916 proběhl pokus o organizaci zemského a říšského Svazu, v květnu 1918 se opakoval jen pro Čechy na židovské radnici v Praze. Velkým problémem se dlouhodobě ukazovala jazyková otázka, kdy v Čechách by německé ŽNO nepřistoupily ke svazu, protože by nerozuměly jednáním vedeným v češtině. Proto se doporučovalo vytvořit jeden svaz s česky mluvícími ŽNO a druhý s německými, které by navzájem spolupracovaly. Vedle otázek organizačních se diskutovalo i o financování ŽNO, tedy možná odlišná koncepce náboženské daně. Na schůzi byl zvolen i osmičlenný výbor složený z uznávaných židovských osobností, kde byl i kolínský rabín Dr. Feder.⁵⁰

ŽNO se tedy zapojovaly do diskusí o rozvoji židovství či reformách ŽNO v rámci veřejné správy. Aktivní byly i například v sociálních otázkách a nejednou suplovaly sociální správu nově vytvářené republiky, avšak takovéto činnosti v mnohém překračovaly jejich vlastní účel. Činnost ŽNO v rámci fungování veřejné správy byla tradičně velmi omezená, přičemž právní úprava se oproti konci monarchie změnila jen minimálně. K novým prvkům patřil rozsáhlejší dohled veřejné správy nad financemi ŽNO, takže například na základě výnosu zemské správy politické z 10. července 1924 č. 294.689 žádala dopisem z 15. července Okresní správa politická o kompletní výpis válečných půjček, které ŽNO měla. Jiným problémem bylo majetkové vyrovnání s novým rakouským státem, kdy

⁴⁸ SOKA Kolín, fond Okresní úřad Kolín, karton 673, inv. č. 843, sign 5/4 israelitská obec. Zápisné do organizace tvořilo 5 korun a měsíční příspěvek 2 koruny, přičemž členové dostávali noviny úředníků ŽNO.

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ Časopis Židovské zprávy 11. 4. 1924 (uložen tamtéž).

se například ještě v roce 1924 nalézaly ve Vídni některé cenné papíry patřící ŽNO, takže okresní správa politická doporučovala, jak postupovat při žádostech o jejich vrácení.⁵¹

Tradičním úkolem ŽNO bylo udržování matrik, což, nutno dodat, často plnily jen liknavě a v archívech pak lze nalézt mnoho upomínek od úřadů. Komplikací se stalo nové jazykové právo republiky preferující státní jazyk československý, takže bylo nutno řešit například vydávání matričních listin v češtině, když původní zápis byl německý. Problémem se mohly stát i nové státoprávní poměry vůbec – například skutečnost, že k novému Rakousku tvořenému obvykle z bývalých předlitavských zemí byla přiřčena i část bývalého Uherska jako spolková země Burgenland. To si vyžadovalo specifické řešení pro vydávání způsobilosti k sňatku pro rakouské příslušníky v Československu z tohoto regionu, na což byla upozorněna izraelská správa matrik.⁵²

Ve svých počátcích se nová republika snažila razantně oddělit od odmítaných mnohaletých tradic habsburské monarchie. Předpokládaly se rozsáhlé reformy práva a zejména veřejné správy, která měla být postavena na zcela odlišné základy. Uvažovalo se i o rozsáhlých změnách společnosti, kdy se předpokládalo vytvoření sociálního systému a zrovnoprávnit se mělo postavení žen. Po několika letech však došlo ke stabilizaci a systém se v mnohém nadále podobal předválečné monarchii s řadou spíše jen dílčích modernizací. Demokratisovalo se tedy například volební právo a rozšířilo i na ženy, ale snad vůbec nejdiskutovanější reforma, kterou měla představovat zásadní reorganizace veřejné správy dle tzv. župního zákona z roku 1920, se neprosadila. Tato atmosféra původně požadovaných a leckdy i oficiálně plánovaných změn ovlivňovala i život Židů a fungování ŽNO. V prvních letech republiky se diskutovalo o reorganizaci ŽNO, ale i o mnoha úpravách zasahujících do života Židů. V reálu se však prosadilo jen nemnoho a způsob života Židů, vytvořený na konci monarchie, i systém ŽNO přetrval až do zásahu nacistů.

Mnohokrát se uvažovalo o reformě ŽNO, přičemž se leckdy doporučovalo jejich nucené spojování, anebo vytváření jakýchsi svazů, které měly ŽNO zajišťovat plnění některých úkolů. Zákon z roku 1890 tyto vyšší kultové organizace neobsahoval, ale ani nezakazoval. Snahy o takovouto spolupráci se projevovaly již před první světovou válkou. S částečným úspěchem se však prosadily až ve dvacátých letech, k čemuž přispěla složitá situace ŽNO za války i po ní. Jako první vznikl Svaz izraelských náboženských obcí na Moravě, jehož stanovy schválil výnos ministerstva školství a národní osvěty z 24. července 1924 (č. 74190/1924/VI). Dále vznikly Svaz židovských náboženských obcí ve Slezsku (stanovy schváleny ministerstvem 11. května 1925), Svaz pražských židovských náboženských obcí (stanovy schváleny ministerstvem 26. listopadu 1925), Svaz českých náboženských obcí židovských v Čechách (stanovy schváleny ministerstvem 18. února 1927) a Svaz izraelských náboženských obcí s německým jednacím jazykem v Čechách (stanovy schváleny ministerstvem 18. února 1927).⁵³

Byla vytvořena i vrcholná kultová organizace, zahrnující uvedené svazy, označovaná jako pracovní společenství, jejíž stanovy schválilo ministerstvo 13. září 1927. Zapojení do těchto organizací bylo dobrovolné a samostatnost jednotlivých obcí nebyla v podstatě dotčena. Účelem svazů bylo vedení správy a zastupování společných věcí a zájmů a také

⁵¹ Příklad z Kutné Hory. SOKA Kutná Hora, fond Izraelská náboženská obec v Kutné Hoře, karton č. 7, Korespondence 1918–1924.

⁵² Tamtéž.

⁵³ PALEČEK, *c. d.*, s. 37–38.

usnadnění styku mezi úřady a ŽNO. K důležitým prvkům, které řešily podrobné stanovy, patřilo i ekonomické zajištění této kooperace. Tato dobrovolná spolupráce ŽNO však nebyla považována za dostatečnou, tedy se uvažovalo o přijetí speciálního zákona. Po organizační stránce byli příslušníci židovského vyznání rozptýleni do značného množství právně samostatných ŽNO, přičemž vláda podporovala vytvoření vyšších organizačních útvarů. Existence svazů ŽNO spočívala na schválení správními akty ministerstva školství a národní osvěty. Je přitom důležité zmínit, že židovské vyznání bylo v meziválečném Československu jedinou reálně existující nekřesťanskou konfesí.⁵⁴

Vyvrcholením těchto snah bylo přijetí zákona č. 9/1937 Sb. z. a n. z 21. ledna 1937, jímž se doplňuje organizace náboženské společnosti židovské v zemích České a Moravskoslezské. Ten měl sloučit ŽNO v českých zemích do jednotného společenství s jednotnou ústavou. Tato ústava náboženské společnosti židovské měla být připravena do šesti měsíců a pak schválena vládou, což byla kuriózně podmínka účinnosti zákona (paragraf 10 odst. 1). Jenže v době krize republiky se již nepodařilo tuto ústavu schválit, takže zákon účinnosti nenabyl, přičemž odborná literatura jeho existenci dodnes naprostou většinou přehlídí. Zákon představoval nepřímou novelu zákona č. 57/1890 ř. z., jehož hlavním cílem bylo vytvoření jednotného společenství z nadále existujících ŽNO: „Náboženské obce židovské, nedotýkajíc se jejich postavení jako základní úpravy vnějších právních poměrů náboženské společnosti židovské podle zákona ze dne 21. března 1890, č. 57 ř. z., slučují se v zemích České a Moravskoslezské v jednotné společenství, jehož úkolem jest pečovati o náboženské potřeby... (§ 1 odst. 1).“ Organizace ŽNO včetně jejich vztahu k veřejné správě tedy měla projít koncem 30. let výraznou reformou, která se však do praxe neprosadila.

U správních a právních otázek monarchie a meziválečného Československa je třeba si stále uvědomovat zásadní rozdíl úpravy v Předlitavsku a Uhersku, což recepčním zákonem z 28. října 1918 převzalo i Československo až do tzv. právníké dvouletky z let 1948–1950. Tak tomu bylo i u právní úpravy židovských obcí, kdy v Uhersku a následně i na Slovensku v rámci Československa chyběla systematická úprava, jaká byla v předlitavském zákoně č. 57/1890 ř. z. Právní předpisy týkající se Židů zde pocházely zejména z let 1888, 1894, 1895. Z důležitých odchylek stojí za zmínku, že na Slovensku mohly v témže obvodu existovat různé židovské obce dle své náboženské orientace. Náboženské obce se zde rozlišovaly také na mateřské a filiální, přičemž v mateřské existoval rabinát s právem vést matriky.⁵⁵

Problémy fungování židovských náboženských obcí v praxi

Další výklad sleduje problémy praktického fungování ŽNO na konci monarchie a v meziválečném Československu, a to především jejich konkrétní ekonomické problémy. Pevnou strukturu ŽNO s jasně vymezenými územními obvody přinesl zákon z roku 1890. Vytváření ŽNO musely schválit úřady, což bylo provedeno v českých zemích v letech následujících po přijetí zákona. V roce 1893 bylo v Čechách vytvořeno 197 ŽNO, v roce 1891 na Moravě 50 ŽNO a v roce 1892 ve Slezsku 10 ŽNO. V roce 1930 pak bylo v Čechách

⁵⁴ MALÝ, K. a kol. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. 3. vyd. Praha: Linde, 2003, s. 381.

⁵⁵ PALEČEK, c. d., s. 40–48.

203 ŽNO, na Moravě 50 a ve Slezsku 9.⁵⁶ Přes hluboké ekonomické problémy a pokles počtu Židů zejména v menších obcích se dařilo samostatné ŽNO udržovat, ale při nahlédnutí do jejich vnitřních poměrů je zjevné, že se jednalo spíše o pouhé přežívání.

Orgány ŽNO měly řadu úkolů, ale opatřování dostatečných finančních prostředků patřilo k nejnáročnějším. Ke klíčovému tématu schůzí orgánů patřily tedy problémy rozpočtu. Velké diskuse vyvolávalo každoroční sestavování rozpočtu a jeho průběžné plnění. Velmi často byly projednávány tzv. rekurzy neboli žádosti o přezkoumání výše náboženské daně. Docházelo i k trapným situacím, kdy někteří příslušníci ŽNO vyhrožovali vystoupením z náboženství a takto si vynucovali snížení daně. Jen málokteří se ale k tomuto razantnímu kroku, který mohl zkomplikovat jejich vztahy nejen k ŽNO, ale i k rodině, odhodlali.⁵⁷

Při sledování fungování ŽNO z poměrně podrobných zápisů orgánů vidíme, že nejčastěji řešily vlastní běžnou agendu, kde klíčovou roli hrály právě finance. ŽNO se také například vyjadřovaly k dobovým problémům, jako byly protizidovské pogromy v Rusku nebo uvítání vzniku republiky, avšak z hlediska jejich činnosti se jednalo o naprosto okrajové záležitosti. Projevovaly se i politické spory mezi členy ŽNO, kde klíčovou roli hrály neustálé neshody mezi zastánci českožidovské asimilace a sionistickým hnutím.

Rozpočet na každý rok byl vypracováván orgány ŽNO.⁵⁸ V případě Kutnohorské ŽNO jím bylo užší představenstvo, které od roku 1903 zavedlo rozpočet s pevně stanovenými složkami příjmů a výdajů. Rozpočty se vždy navrhovaly jako vyrovnané, ale při jejich plnění docházelo často ke schodkům. Nejvýznamnějším příjmem byla náboženská daň leckdy označená jako daň k repartici neboli rozvržení, protože její placení bylo rozdělováno mezi členy ŽNO. To prováděla rozvrhovací komise, která přitom poplatníky rozdělila do několika tříd podle majetku. Konkrétní výše daně záležela na aktuálních potřebách. Vedle náboženské daně patřily k důležitým příjmům také úroky ze státních půjček, poplatky za ohlášky a sňatky, dobrovolné dary.

U výdajů bývaly nejdůležitější platy (služné). Náročným finančním úkolem pro ŽNO tedy bylo placení zaměstnanců, kdy nejnákladnější byly odměny rabína. Nebývalo neobvyklé, že stanovy ŽNO počítaly s celou řadou zaměstnanců, ze kterých ale ŽNO reálně zaměstnávala jen nemnohé. Kutnohorská ŽNO mívala původně tři zaměstnance – rabína, košeráka a kostelníka (šámes) a od roku 1903 již jen rabína a kostelníka. Po první světové válce pak již ŽNO stejně jako mnohé jiné nedokázala zaplatit vlastního rabína, takže se o něj musela dělit obvykle s Kolínem. K dalším výdajům patřilo vydržování chóru a kapely, pojištění, příspěvky některým organizacím, náklady na provoz synagogy atd. a významnou položkou bývaly splátky dluhů.⁵⁹

Rozpočty ŽNO bývaly běžně napjaté a cenným příspěvkem bývaly dary, na které se však nešlo spoléhat. Pokud měla ŽNO větší mimořádná vydání, tak sotva přežívala

⁵⁶ PALEČEK, *c. d.*, s. 30.

⁵⁷ PETRÁŠ, Židé a židovská náboženská obec, s. 130–131.

⁵⁸ Dobové materiály židovských náboženských obcí často nepřežily druhou světovou válku, jako je tomu u sledovaných ŽNO ve značné míře u Kolína. Naopak archiválie Kutnohorské ŽNO jsou uloženy ve SOKA Kutná Hora, fond Izraelská náboženská obec v Kutné Hoře – nejdůležitější jsou knihy se zápisy jednání orgánů obce, tedy Protokol o schůzích orgánů obce náboženské 1874–1901 a Protokol o schůzích orgánů obce náboženské 1901–1924. Výklad detailů rozpočtů obcí vychází zejména z příkladu Kutné Hory.

⁵⁹ PETRÁŠ, Židé a židovská náboženská obec, s. 131–132.

a musela se i zadlužovat. Tak tomu bylo typicky při stavbách synagog, kdy se ŽNO běžně zadlužovaly i na řadu desetiletí.⁶⁰ K nejproblémovějším metodám opatrování financí patřil prodej majetku, který byl přitom tvořen často staršími modlitebnami, zejména těmi, které používaly menší komunity začleněné leckdy i proti své vůli po roce 1890 do ŽNO. Jako příklad lze uvést Malín (dnes předměstí Kutné Hory), kde Židé žili dříve než v Kutné Hoře. Po roce 1890 byli malínští Židé přičleněni ke kutnohorské ŽNO jako jedna z jejich tzv. filiálních obcí. ŽNO nejednou mívaly tendenci s těmito jim podřízenými drobnějšími komunitami zacházet poměrně tvrdě, což vedlo často ke sporům. V tomto případě přes odpor malínských Židů byla jejich modlitebna prodána.

Dochovanost přesných informací o financování ŽNO je v celku minimální, ve sledovaném regionu se jen výjimečně dochovaly rozpočty ŽNO v Kutné Hoře v letech 1896–1924. Při sledování rozpočtu kutnohorské ŽNO je zjevné, že jeho výše postupem let znatelně vzrůstala, což může vzhledem k minimální inflaci na konci monarchie a celkově neuspokojivému finančnímu stavu ŽNO překvapovat. Na počátku století byly plány rozpočtů okolo 3500 korun, ale v dalších letech se navýšily na přibližně 6 000 korun, a ještě před vypuknutím války přesáhly 7 000 korun ročně. Klíčovým příjmem (alespoň cca 70 %) byla náboženská daň označovaná v interních dokumentech jako daň k repartici neboli rozvržení.⁶¹

Složitá situace nastala za první světové války, kdy se kutnohorské ŽNO nedařilo přes opakované výzvy při jednáních orgánů obce rozpočet navýšit⁶² a ten zůstával na předválečné úrovni 7–8 tisíc přes hroznou inflaci, přičemž podíl náboženské daně vzrůstal. Po válce výše rozpočtů kutnohorské ŽNO výrazně kolísala, přičemž došlo k několikanásobnému navýšení. Výši platů se nedařilo příliš zvyšovat, což nepochybně přispělo ke klíčovému problému kutnohorské ŽNO, která si již v dalších letech nemohla dovolit platit služby kolínského rabína dr. Federa.

Přesné materiály o financování se sice obvykle nedochovaly, přesto je zjevné, jak zásadní roli hrálo zajištění peněz v činnosti ŽNO. Pokud nahlédneme do dochovaných zápisů orgánů, tak nejdůležitější byly právě neustálé diskuze o financích a k největším problémům patřily permanentní spory o rozvržení náboženské daně. Orgány ŽNO (příklad Kutné Hory) se scházely až překvapivě nepravidelně, běžně třikrát nebo čtyřikrát do roka, ale v některých letech se sešly i desetkrát a v některých letech třeba jen dvakrát, zcela výjimečně dokonce ani jednou v roce.

Ještě v polovině 19. století byla podstatná část židovské populace českých zemí jen málo majetná, ale liberalizace poměrů jí umožnila dosti rychle (přibližně do konce století) dosáhnout úrovně středních nebo i vyšších vrstev. Současně však poklesl její zájem o náboženský život a postupně sílila migrace do velkých měst a později do ciziny, která oslabovala maloměstské židovské obce. Podstatná část ŽNO tak ekonomicky spíše jen přežívala, i když její členové patřivali k poměrně movitému obyvatelstvu. Mnoho ŽNO fungovalo na hranici ekonomického přežití, což se projevovalo typicky v omezování počtu zaměstnanců, kdy nejnákladnější bylo udržení rabína. Ve vnitřním životě ŽNO pak byla

⁶⁰ LAUERMAN, *Židé v Kutné Hoře*, s. 15–17. KAŠPAROVÁ – LAUERMAN, *c. d.*, s. 25–27.

⁶¹ Viz SOKA Kutná Hora, fond Izraelitská náboženská obec v Kutné Hoře, kniha Protokol o schůzích orgánů obce náboženské 1874–1901, kniha Protokol o schůzích orgánů obce náboženské 1901–1924.

⁶² Vedle tradičních úkolů se objevila například nutnost postarat se o židovské uprchlíky z Haliče. Ostatně problémy s prchajícími Židy z východu se týkaly Rakouska i Německa a pokračovaly i po válce. MAURER, T. *Ostjuden in Deutschland 1918–1933*. Hamburg: Hans Christians Verlag, 1986, s. 34–44.

zjevná snaha i z prestižních důvodů udržet vlastní samostatnost, avšak s náklady dohnány mi k minimu. Mezi členy přitom bylo mnoho schopných podnikatelů, živnostníků i právníků, kteří měli vynikající přehled o ekonomické a právní praxi, což značně ovlivňovalo vnitřní život ŽNO.

Likvidace židovských náboženských obcí za nacistické okupace

ŽNO zejména od zákona z roku 1890 fungovaly téměř půl století poměrně stabilním způsobem, ale konec třicátých let přinesl zcela odlišné poměry. S řadou obtíží se ŽNO musely vyrovnávat již za tzv. druhé republiky. Mnohem tvrdší poměry přinesla nacistická okupace, takže například již 18. března 1939, musela začít ŽNO v Kolíně vytvářet seznamy Židů pro celý kolínský oberlandrát,⁶³ a od 28. března je doloženo povinné označování židovských obchodů.

Při pohledu na početná protizidovská opatření je však potřeba si uvědomovat některé základní skutečnosti, a to zejména jejich postupné prosazování, kdy nejdříve sloužily k samotnému vymezení a označení osob židovského původu a jejich majetku. Pozvolna se zavedly zábery majetku a vylučování Židů ze společnosti a teprve po několika letech přichází nejrazantnější opatření, tedy odsun Židů do koncentračních táborů a jejich fyzická likvidace. Vedle tohoto postupného prosazování antisemitských opatření je důležité nepřehlížet jejich komplikovaný a leckdy doslova zmatený charakter z hlediska práva a fungování veřejné správy. Nebyl zde nějaký rozsáhlý přehledný zákon nebo dokument určující protizidovskou politiku, ale velké množství často až protichůdných dílčích opatření, která mohou působit groteskně.⁶⁴ Podobný charakter měl ostatně i systém veřejné správy v době okupace, který byl až absurdně často měněn.

Z Kolína a okolí můžeme uvést například vyhlášku ze 6. září 1939 zakazující Židům vstup do veřejných zařízení jako jsou hostince či knihovny a vyčlenění zvláštních místností například v nemocnicích. Brzy následovalo např. nařízení, dle kterého starostové obcí museli hlásit změnu bydliště Židů, z 12. září 1939. Oběžník z 29. června 1940 nařizoval organizátorům sportovních akcí zamezení vstupu Židům. Vyhláška ze 7. srpna 1940 omezovala Židům možnosti nakupovat v nežidovských obchodech ve vymezeném čase, což se přitom změnilo již vyhláškou z 31. srpna 1940. Takovýto výčet velmi různorodých, často až směšně malicherných protizidovských opatření by mohl pokračovat ještě dlouho. K nejzásadnějším opatřením vylučujícím Židy ze společnosti patřilo povinné nošení žluté šesticípé hvězdy s nápisem Jude platné od 1. září 1941. Na konci roku 1941 také přišlo vyloučení z kulturního života, což přinesl zákaz přístupu do veřejných knihoven 5. září a zejména 4. prosince zákaz návštěv všech kulturních zařízení jako jsou muzea či galerie. Nejtragičtější pak byl odsun transporty, což bylo nařízeno 29. května 1942.⁶⁵

Odborné práce analyzující praxi veřejné správy často ukazují velmi svérázný chaos. Nelze například přehlížet reálný přínos židovských podnikatelů místní ekonomice, což si činitelé stále značně silné samosprávy obvykle uvědomovali. Mnohé zejména drobné podniky mohly totiž v praxi udržet jen pracovitě židovské rodiny, pro které šlo navíc o tradici, takže zábor majetku arizací by reálně znamenal likvidaci potřebných obchodů a živností.

⁶³ FEDER, R. *Židovská tragedie. Dějství poslední*. Kolín: LUSK, 1947, s. 14.

⁶⁴ Přehledně viz např. PETRŮV, H. *Zákonné bezpráví. Židé v Protektorátu Čechy a Morava*. Praha: Auditorium, 2011.

⁶⁵ PEJŠA – JOUZA – JOUZOVÁ, c. d., s. 41–45.

Místní správa tedy v řadě případů používala různorodé metody, jak protižidovská opatření obejít.⁶⁶

Pokud jde o orgány ŽNO i jiných židovských institucí, tak i v době mírové fungovaly způsobem často nemálo se odlišujícím od právní úpravy a svých vnitřních stanov. V mimořádně komplikované době a při neustálém prohlubování protižidovských opatření lze tedy těžko očekávat striktní dodržování opatření vydaných nenáviděnými nacisty. Archivní materiály z této doby, ilustrující fungování židovských institucí, se přitom dochovaly jen minimálně. Vzpomínky Židů se pak většinou týkají jiných událostí než praxe dobové správy, nebo jde o pouhé střípky.⁶⁷ Židovské instituce v mírových dobách fungovaly obvykle pomalu, kdy například schůze orgánů ŽNO se konaly jen několikrát do roka, zatímco za války musely rychle reagovat na požadavky okupantů.

Struktura ŽNO prošla v období nacistické okupace výraznými změnami. Ústředna pro židovské vystěhovalectví chtěla ŽNO v Praze využívat jako nástroj k vystěhování. Zřídila pro tyto účely speciální oddělení. Do 15. března 1939 fungovalo v Čechách a na Moravě 136 ŽNO, které byly sdruženy v Zemské svazy a jejich nejvyšším orgánem byla Rada židovských náboženských obcí pro Československo. Židovské spolky, nadace a fondy byly v letech 1939–40 zrušeny, jejich majetek byl zabaven a převeden na Vystěhovalecký fond. V červenci 1939 byla Ústřednou nařízena svrchovanost pražské židovské obce nad zbývajících čtrnácti ŽNO v protektorátu, a jejich existence byla ukončena 27. července 1942. Veškerá jejich agenda byla převedena na pražskou židovskou obec. Dne 8. února 1943 se z pražské židovské obce stala Židovská rada starších. Ta měla za úkol vybírat daně a dávky, shromažďovat statistická data, evidovat a registrovat židovské obyvatelstvo, jeho pracovní nasazení, později měla také připravovat deportace. Dále měla zajišťovat sociální a lékařskou péči, vést matriky, zajišťovat kultovní činnost, hospodaření obce, přeškolení kurzy a v neposlední řadě poskytovat informace o nových protižidovských zákazech a nařízeních.⁶⁸

Snahy o obnovu židovských náboženských obcí po válce

Židovské obyvatelstvo bylo zdecimováno za nacistické éry, takže převážnou část ŽNO se nepodařilo na delší dobu obnovit. Ve studovaném regionu byly ztráty židovského obyvatelstva zvláště vysoké, proto na obnovení ŽNO v Kutné Hoře nebyla reálná šance. V Kolíně obnovená ŽNO fungovala pouze v letech 1945–1953. Obecně přitom platí, že vzhledem k nedostatečné početnosti židovských komunit byl reálný a později i právní charakter ŽNO odlišný. Na rozdíl od situace na konci monarchie a v meziválečné éře, kdy v českých zemích alespoň z počátku téměř v každém soudním okrese fungovala ŽNO, tak po roce 1945 existuje jen několik ŽNO (sledovaný region spadá pod pražskou), jejichž činnost se navíc spíše podobá spolkům zajišťujícím zejména kulturní a sociální zabezpečení nepočtených členů.

⁶⁶ Příklady viz NOVÁK, P. Vesničtí židé na Kutnohorsku za okupace. In: *Židé v Kolíně a okolí*. Kolín: Regionální muzeum, 2005, s. 149–162.

⁶⁷ Fungování Kutnohorské ŽNO za okupace zčásti zachytil jeden z tehdejších představitelů Josef Bondy – *Bor ve své beletrizované knize vzpomínek*: BOR, J. *Opuštěná panenka*. Praha: SNPL, 1962.

⁶⁸ KREJČOVÁ, H. – SVOBODOVÁ, J. – HYNDRÁKOVÁ, A. *Židé v Protektorátu – Hlášení Židovské náboženské obce v roce 1942*. Praha: MAXDORF, 1997, s. 12–13.

Vývoj veřejné správy v přechodné a divoké době konce okupace a osvobození byl často svérázný a komplikovaný, což se týkalo i Židů. Výše uvedená Židovská rada starších, představující jedinou nacisty nezlikvidovanou ŽNO se sídlem v Praze, fungovala až do pražského povstání 5. května 1945. Před koncem války její členové odnesli, co mohli, a 9. května založili tzv. Národní výbor pro likvidaci Židovské rady starších. ŽNO byla obnovena již koncem května, kdy se z Londýna vrátil její budoucí funkcionář Arnošt Frischer, který v exilovém státním systému v Británii reprezentoval židovské zájmy ve Státní radě.⁶⁹ Národní výbor pro likvidaci Židovské rady starších byl později přejmenován na Národní správu Židovské rady starších. Tato instituce spolupracovala se dvěma dalšími institucemi národní správy, byla to Národní správa majetkových podstat Vystěhovaleckého fondu a Majetkového úřadu a Fond Národního majetku. Tyto dva úřady spravovaly majetek Židů, kteří se nevrátili, tedy majetek, o který se nikdo nepřihlásil.⁷⁰

Poválečné Československo se oficiálně vracelo do éry před Mnichovem (tzv. obnova právního pořádku), ale veřejná správa se značně změnila a byl zaveden systém národních výborů. Ještě razantnější změny se týkaly Židů a jejich institucí. Většina Židů z českých zemí válku nepřežila, mnozí z nich pak emigrovali. ŽNO procházely dlouhodobou krizí již od monarchie a dařilo se je obnovovat jen obtížně. Další úder pak přineslo nastolení komunistického režimu. To vedlo k masové emigraci elit, což zasáhlo ještě výrazněji Židy, a vrcholem byla antisemitská kampaň na počátku padesátých let.

Druhou světovou válku přežilo přibližně 40 000 Židů z Čech a Moravy, což byla jedna třetina původní židovské populace. Jsou zde však započítány i osoby, kterým se podařilo vystěhovat se již před válkou, nebo opustily Československo a válku přežily v zahraničí. Těsně po válce žilo v Čechách a na Moravě něco kolem 24 000 Židů, asi jednu třetinu z nich tvořili tzv. optanti, tedy osoby z Podkarpatské Rusi, která byla v roce 1945 připojena k Sovětskému svazu. Židé z Podkarpatské Rusi zůstali dodnes významnou součástí židovských komunit v Čechách a na Moravě, přičemž se jednalo většinou o osoby z tradičních židovských rodin, jejichž tendence k asimilaci (na rozdíl od Židů žijících před holocaustem v českých zemích) nebyly příliš silné. Právě tito Židé z Podkarpatské Rusi mají největší zásluhu na zachování židovských tradic, a to například i v pražské ŽNO. Jednalo se většinou o veterány z československých jednotek na východě, kteří se usadili v bývalých Sudetech.⁷¹

Ve sledovaném regionu Kolína a Kutné Hory byl podíl přeživších Židů ještě menší než jinde, některé drobnější komunity zřejmě zmizely zcela, jako tomu bylo v Ledči nad Sázavou. Poměrně důkladně paměti zpracovala Hana Greenfieldová, narozená v roce 1926 v Kolíně, která dosti kriticky, ale zřejmě objektivně popisuje postoj většinové společnosti k Židům. Tedy převládající nezájem nebo dokonce nechť k osobám, které překvapivě

⁶⁹ DAGAN, A. Československá vláda v exilu a Židé. In: *Osud Židů v Protektorátu 1939–1945*. Praha: Trizonia, 1991, s. 117–158, zejména s. 122–129.

⁷⁰ Více o fungování Židovské rady starších v Praze viz KREJČOVÁ – SVOBODOVÁ – HYNDRÁKOVÁ, c. d., s. 387–405.

⁷¹ ROTHKIRCHENOVÁ, L. Československé Židovstvo: Vzestup a úpadek (1939–1989). In: *Na křižovatce kultur. Historie československých Židů*. Praha: Mladá fronta, 1992, s. 161. Statistiky nejsou ovšem zdaleka jasně – mírně odlišná čísla např. u LÁNIČEK, J. *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–48*. New York: Palgrave Macmillan, 2013, s. 147–148.

přežily a zejména neochota vracet židovský majetek.⁷² Problém restitucí majetku a odškodnění za utrpení komplikoval vztahy k většinové společnosti.⁷³ Jedná se přitom o dlouhodobý velmi problematický právní i faktický fenomén.

Nejtragičtější skutečností bylo, že předválečný antisemitismus v Evropě z podstatné části přetrvával, a to i ve státech, které bojovaly za své přežití proti nacistům včetně Československa. Docházelo k násilnostem proti Židům, které byly často vyvolány požadavky na vrácení majetku. Nejhrůznějším případem byly útoky v polském městě Kielce v červenci 1946. I když z tamní dříve početné komunity přežila jen hrstka, tak zůstala ve společnosti antisemitská averze. K nepokojům podobného rázu došlo i na Slovensku, ve městě Topolčianky si vyžádaly v září 1945 desítky zraněných. Podle převládajícího názoru klíčovým podnětem byly obavy z vrácení arizovaného majetku, protože v tomto maloměstě dříve představovali Židé zhruba třetinu obyvatel.⁷⁴

Postoj většinového obyvatelstva k Židům byl tedy často negativní, přestože šlo o skupinu nejhůře postiženou obecně nenáviděnými nacisty. Ve sledovaném regionu Kolína a Kutné Hory byly zřejmě vztahy Židů k většinovému obyvatelstvu lepší, k čemuž zásadně přispívala převažující českožidovská orientace místních komunit. Zcela zde chyběla orientace německá (nebo na Slovensku maďarská), kdy Židé často až téměř do holocaustu představovali klíčovou oporu německého (případně maďarského) nacionalismu.⁷⁵ Židé takto orientovaní byli ostatně nejednou zasaženi protiněmeckými a protimaďarskými opatřeními po druhé světové válce. I Židé z českožidovských komunit se po válce obvykle zbavovali svých německých příjmů, takže například bratři proslulého básníka Jiřího Ohrensteina (narozeného v Kutné Hoře a používajícího pseudonym Orten) přijali jméno Ornest.

Obnova ŽNO i dalších židovských institucí byla obtížná i vzhledem ke skutečnosti, že již před válkou převážná část ŽNO sotva přežívala a také například počet židovských spolků byl vzhledem k velikosti komunit nadměrně vysoký. Vzhledem ke katastrofálním ztrátám židovského obyvatelstva je ostatně skoro s podivem, že se vůbec podařilo tolik institucí po válce obnovit, i když velmi často jen na přechodnou dobu. Podle odhadů se před okupací hlásilo v Čechách a na Moravě k židovskému vyznání asi 103 tisíc osob (dle Norimberských zákonů bylo za Židy považováno 118 tisíc osob), ze kterých přežilo asi jen 10 tisíc osob (a dalších 5 tisíc rovněž považovaných za Židy dle Norimberských zákonů). Přitom z 208 ŽNO v Čechách a na Moravě v roce 1938 se jich podařilo obnovit 53,⁷⁶ i když mnohé jen přechodně.⁷⁷ Malý počet členů v jednotlivých ŽNO měl za následek jejich pozdější slučování. Příkladem může být výnos Ministerstva školství a osvěty ze dne 26. srpna 1946, kterým bylo odňato židovským náboženským obcím v pražských

⁷² GREENFIELDOVÁ, H. *Z Kolína do Jeruzaléma. Strípky vzpomínek*. Israel: Gefen Publishing House Ltd., 1992. LAUERMANN, M. *Dějiny Židů v Kutné Hoře*. Praha: Společnost pro jazyky, 2017, s. 81–84.

⁷³ Podrobně viz např. LÁNIČEK, c. d., s. 153–156.

⁷⁴ KUKLÍK, J. a kol. *Jak odškodnit holocaust?* Praha: Karolinum, 2015, s. 216–220.

⁷⁵ Viz např. s ohledem na maďarizaci LÁNIČEK, c. d.

⁷⁶ Z projevu předsedy Rady židovské náboženské obce Dr. Arnošta Frischera z roku 1947 se dozvídáme, že z těchto obcí bylo obnoveno 34 v Čechách a 19 na Moravě. Některé z nich však měly méně než 100 členů.

⁷⁷ PEJŠA, J. Židovská náboženská obec v Kolíně v letech (1945) 1947–1953 (1979). In: *Židé v Kolíně a okolí*. Kolín: Regionální muzeum, 2005, s. 199–223, zejména s. 199.

předměstích státní uznání a jejich obvod byl přidělen ŽNO v Praze. Podobným způsobem byly i později v celém Československu slučovány malé ŽNO do větších územních celků.⁷⁸

Postižení židovských komunit ve sledovaném regionu bylo ještě razantnější, což bylo způsobeno jejich zařazením do transportů v době heydrichiády. Některé menší komunity v podstatě zmizely, kdy třeba do Kutné Hory se kromě smíšených manželství vrátila jen hrstka osob, do Ledče nad Sázavou dle místních badatelů nikdo.⁷⁹ Do Kolína s tradičně početnou komunitou, kde dle sčítání v roce 1930 mělo z 18,5 tisíce obyvatel židovské náboženství 430 osob, se vrátily desítky osob – zřejmě 53 osob (z toho 34 ze smíšených manželství), přičemž statistiky jsou ale poměrně nejasné.⁸⁰

Po válce se ještě posílila dominantní pozice ŽNO v Praze, která se také snažila organizovat obnovu židovských komunit. V červenci 1945 rozeslala oběžník, kde upozornila, že do nové úpravy obvodů ŽNO platí obvody před 28. zářím 1938 a že by se měly vytvářet přípravné výbory pro obnovu ŽNO s 3–5 členy dle velikosti místní komunity. V Kolíně se ustavil přípravný výbor, který to oznámil 5. srpna dopisem národním výborům (Městskému – MNV v Kolíně, Okresnímu – ONV v Kolíně, Zemskému národnímu výboru v Praze). Členy výboru se stali dlouholetý rabín PhDr. Richard Feder, MUDr. Vojtěch Löwy a Rudolf Seger. Počátkem září 1945 se konal sjezd delegátů obnovujících se ŽNO z Čech a Moravy (i za účasti zástupce z Kolína), který vytvořil nový ústřední orgán – Společenství (později Rada) židovských náboženských obcí v zemích České a Moravskoslezské.⁸¹

Nejcitlivější otázkou, kterou museli řešit Židé v poválečné době, bylo nezbytné slučování ŽNO. V mnoha z nich totiž přežili jen jednotlivci, takže další samostatné fungování bylo naprosto nereálné. Na druhé straně však podobné diskuse probíhaly ještě před holocaustem a nejednou vedly k ostrému zneprátení jednotlivých židovských komunit, což si jejich členové pamatovali i po válce. Rada židovských náboženských obcí v říjnu 1945 rozeslala oběžník s návrhem na prozatímní rozdělení obvodů ŽNO. Ke Kolínské ŽNO měly být přiděleny i obvody politických okresů Kutná Hora, Čáslav, Český Brod a Ledec nad Sázavou, což znamenalo razantní rozšíření území, ale dokonce ani to nestačilo.

Otázku řešilo Ministerstvo školství a osvěty na základě § 8 zákona č. 57/1890 ř. z. Vydalo 20. září 1946 výnos č. B-44.083/46-V/2, kterým na základě žádosti Rady židovských náboženských obcí odňalo státní uznání ŽNO v Čáslavi, Habrech, Golčově Jeníkově, Novém Bydžově, Kutné Hoře, Uhlířských Janovicích, Ledči nad Sázavou, Světlé nad Sázavou, Dolních Kralovicích, Havlíčkově Brodě, Polné, Humpolci a Chlumci nad Cidlinou, přičemž tyto obvody přidělila k ŽNO v Kolíně. Na základě výnosu pak Zemský národní výbor v Praze převedl veškeré jmění zrušených náboženských obcí na ŽNO v Kolíně. Ta tedy nyní zahrnovala rozsáhlý region východní části středních Čech táhnoucí se až k Moravě. První poválečné volby orgánů nyní územním obvodem ohromné ŽNO v Kolíně se konaly 29. června 1947, přičemž za pět řádných členů byli zvoleni jen Židé z Kolína (dr. Feder jako předseda) a jen za náhradníky také Židé z Kutné Hory a Chlumce

⁷⁸ DAGAN, A. *The Jews of Czechoslovakia*. Philadelphia: Jewish Pubn Society, 1984, s. 502. Hlavní židovskou obcí se stala Praha. Tato ŽNO zřizovala ústavy, ve kterých pečovala o staré i mladé a o sirotky ze všech krajů. Například v Poděbradech zřídila pečovatelský dům pro přestárlé souvěrce. Hlavním cílem bylo znovuoobnovení náboženské funkce ŽNO a snaha o navrácení židovského majetku.

⁷⁹ PLEVA, F. Historie ledečských židů. In: *Synagoga – Ledec nad Sázavou*. Ledec nad Sázavou, 2000, s. 18.

⁸⁰ Až překvapivě spornými statistikami se zabýval PEJŠA, c. d., s. 199–223, zejména s. 199–200.

⁸¹ Tamtéž, s. 201.

nad Cidlinou. I přes razantní snížení počtu ŽNO přetrval kvůli vysokým ztrátám za války nedostatek rabinů, takže 12. července 1948 schválilo Ministerstvo školství a osvěty zřízení společného rabinátu pro ŽNO v Kolíně, Hradci Králové, Pardubicích, Poděbradech, a dokonce i Jihlavě, se sídlem v Kolíně a společným rabinem dr. Richardem Federem.⁸²

K nejdůležitějším úkolům obnovených ŽNO patřilo zajištění restituce židovského majetku, které bylo náročné i kvůli nutnosti zajistit odstranění válečných škod. Mnohé nemovitosti byly pronajaty nebo brzy odprodány, a to včetně synagog. Tak tomu bylo v Kutné Hoře, kde byla synagoga v roce 1947 pronajata a v roce 1949 prodána Církvi československé. Obnovovány byly i některé z dříve velmi početných židovských spolků, ale jejich aktivity kromě restitucí majetku bývaly minimální. V Kolíně se podařilo ze šesti židovských spolků fungujících před okupací obnovit všechny, ale počet jejich členů byl malý, a navíc se v jednotlivých organizacích jednalo většinou o stejné osoby. Ze spolků na území ŽNO v Kolíně se však dařilo obnovit jen některé – tradiční židovská pohřební bratrstva Chevra kadiša (Havlíčkův Brod, Dolní Kralovice, Uhlířské Janovice, Humpolec). Jejich restituční požadavky se však nepodařilo zcela vyřešit. Spolky byly nakonec vymazány ze spolkového katastru počátkem roku 1951.⁸³

Situace po nastolení komunistického režimu a zrušení zákona z roku 1890

Po převratu v únoru 1948 fungovaly ŽNO v Československu organizačně stejně jako předtím, avšak stát (respektive KSČ) začal více uplatňovat svůj vliv v obsazování vedoucích funkcí v těchto institucích. Z ŽNO byly soustavně odstraňovány nedůvěryhodné a politicky neuvědomělé osoby. Největším zásahem do fungování ŽNO bylo vydání zákona č. 218/1949 Sb. ze dne 14. října 1949, o hospodářském zabezpečení církví a náboženských společností státem, kterým se dostaly plně pod kontrolu státu. Rabíni se díky tomuto zákonu stali státními zaměstnanci, mohli vykonávat svou funkci pouze se státním souhlasem, také skládali slib⁸⁴ věrnosti mj. lidově demokratickému zřízení a podpory budovatelského úsilí k blahu lidu. Novou klíčovou institucí v rámci Ministerstva školství, věd a umění se stal Státní úřad pro věci církevní (zřízen zákonem č. 217/1949 Sb.), kterému byly organizačně podřízeny i ŽNO. Úřad schvaloval mj. rozpočty církví a náboženských společností, které také musely vypracovat soupis veškerého majetku a stát na něj přímo dohlížel. Nový úřad⁸⁵ kromě normotvorné, řídicí a dozorčí činnosti řešil i veškeré správní záležitosti církví a náboženských společností, dále mj. ochranu církevních památek, rozpočty, platy, úpravu vyučování náboženství, záležitosti náboženských spolků, církevní a náboženský tisk, což umožňovalo státu neomezenou kontrolu. Na místní úrovni plnily úkoly ve věcech náboženských a církevních krajské a okresní národní výbory.

Židovské náboženství tedy ztratilo svoji v mnohém specifickou pozici danou zákonem z roku 1890 a také se dostalo pod kontrolu státu. Do počátku padesátých let existovalo 46 ŽNO, ale k 1. lednu 1953 se provedla reorganizace a jejich počet klesl na pouhých devět – v Praze, Brně, Karlových Varech, Liberci, Olomouci, Kyjově, Ostravě, Plzni a Ústí nad

⁸² PEJŠA, c. d., s. 202–203.

⁸³ JOUZA, L. ... *a země se chvěla*. Cheb: Svět křidel, 2007, s. 151–152. PEJŠA, c. d., s. 214–216.

⁸⁴ Vládní nařízení č. 223/1949 Sb. ze dne 18. října 1949, o hospodářském zabezpečení náboženských společností státem.

⁸⁵ Vládní nařízení č. 228/1949 Sb. ze dne 25. října 1949, o působnosti a organizaci Státního úřadu pro věci církevní.

Labem. Ze zbylých 37 byly vytvořeny tzv. synagogální sbory, které směly ŽNO zřídít se svolením Rady židovských náboženských obcí tam, kde žilo alespoň deset Židů.⁸⁶ Rada byla nadále vrcholným orgánem, v jehož čele stál předseda, který měl k ruce místopředsedu a vedoucího tajemníka. Vrcholným kultovým orgánem byl Sbor rabinů, jehož předsedou byl vrchní rabin Dr. Gustav Sicher. Pod státní kontrolu se dostaly například i židovské hřbitovy, které sice spravovaly židovské orgány, ale postupně měly být předávány do správy národních výborů.

ŽNO tedy nadále existovaly i po roce 1949, avšak dostaly se pod tvrdou státní kontrolu a měly podobné právní postavení jako ostatní církve a náboženské společnosti ve státě. Režim měl k náboženství obecně dosti negativní postoj, u Židů však byla otázka komplikována polooficiálním antisemitismem zejména v padesátých letech, ale méně nápadně i za normalizace. Židovské instituce tedy až do roku 1989 spíše jen přežívaly.⁸⁷

Na místní úrovni se projevovala zejména nepočetnost židovských komunit, která byla ještě prohlubována silnou emigrací po roce 1948 i 1968, což vedlo i k malému zájmu státních orgánů. O ŽNO v Kolíně se objevují ve státních dokumentech spíše jen zmínky, kdy třeba v souhrnné zprávě o církevně politické situaci za rok 1950 na okrese Kolín se pouze konstatuje, že u židovské obce nejsou známy žádné kladné ani záporné aktivity vůči lidově demokratickému zřízení. Odpovědný úředník se ostatně v poměrech ŽNO orientoval jen minimálně. Jednou z mála aktivit ŽNO byla stavba pomníku židovským obětem nacismu, o kterém se diskutovalo od roku 1947, ale stavba začala až v létě 1949 a odhalen byl 23. dubna 1950 za účasti asi 600 osob. Opět se uvažovalo o zásadní reorganizaci ŽNO v Kolíně, jejíž ohromný územní rozsah se měl omezit a sídlo mělo být umístěno v Poděbradech kvůli tamnímu penzionu pro seniory. ŽNO formálně zanikla v roce 1953 přičleněním k Praze, přičemž zde měl nadále fungovat synagogální sbor, ale jen pro kolínský a kutnohorský okres, ale jeho aktivitu zásadně omezilo odstěhování dr. Federa do Brna v březnu 1953. Místní Židé se občas scházeli i nadále, a to i k menším akcím jako k tryznám za zemřelé, aniž by přitom úředníci pro církevní otázky o tom obvykle byli informováni.⁸⁸

Tradiční ŽNO v Kolíně tedy počátkem padesátých let fakticky zanikla, přežívající synagogální sbor měl jen omezené aktivity jako pietní vzpomínky na oběti transportů v letech 1957 a 1962. Židovské komunity v menších okolních obcích včetně Kutné Hory se již po válce ani nepodařilo obnovit. Od šedesátých do osmdesátých let ve sledovaném regionu se úřady až na výjimky nesetkávaly se záležitostmi týkajícími se Židů. Jednou z mála takových otázek byl převod kolínské synagogy, patřící tehdy ŽNO v Praze, na město Kolín v roce 1971, čehož se týkala několikaletá jednání, nebo problémy oprav židovských hřbitovů. Synagogální sbor v Kolíně formálně zanikl až v roce 1979, kdy byla jeho kancelář předána podniku Textil, přes protesty pražské ŽNO.⁸⁹ Zcela nové poměry pak přinesl rok 1989.

⁸⁶ *Věstník Židovských náboženských obcí v Československu* 1. 11. 1953, s. 85–86.

⁸⁷ PETRÁŠ, R. *Menšiny v komunistickém Československu*. Praha: Eurolex Bohemia, 2009, s. 174–176, 308–311.

⁸⁸ PEJŠA, c. d., s. 206–214.

⁸⁹ Tamtéž, s. 216–219.

Závěr

Složitou pozici z hlediska práva i správy mívají církve a náboženské společnosti. Jejich právní status bývá dosti specifický a reflektuje hlubší význam, který tyto subjekty tradičně mívají. Ještě svéráznější přitom bývá pozice židovské víry. Ve středověku až do vzniku moderního práva koncem 18. století a v 19. století měli Židé téměř úplnou autonomii a tradiční židovské obce řešily podstatnou část života Židů. Se zrovnoprávněním Židů však vznikla nová situace, kdy tato skupina se již nadále řídila obecným právním systémem a žila v rámci běžné veřejné správy. Týkala se jich jen nemnohá právní specifika, jako je zejména úprava židovských náboženských obcí (ŽNO). Moderní ŽNO se měly věnovat jen náboženským potřebám členů a v rámci veřejné správy plnit jen ojedinělé úkoly jako je např. vedení matrik. Jejich koncepce se dotvořila rakouským zákonem z roku 1890, který převzalo (pro české země) i Československo. Nový systém přinesl až počátek komunistické éry, zatímco v Rakousku je zákon platný dodnes.

Článek se zaměřil nejen na formálněprávní aspekty ale i na praktické problémy a analyzoval organizačně-správní i ekonomické slabiny. Systém ŽNO byl totiž terčem téměř permanentní kritiky a snah o reformu. Tyto problémy přitom měly pozoruhodné analogie s často obdobnými obtížemi veřejné správy, zejména samosprávy s nedostatečným financováním. Obecná organizace ŽNO vycházela z územní organizace veřejné správy, konkrétně soudních okresů. Podstatná část ŽNO ovšem trpěla nedostatkem financí, což vedlo k permanentním snahám o jejich slučování a případně i vytváření vyšších organizačních struktur.

Fungování ŽNO bylo komplikovaně provázáno s životem Židů v dynamicky se vyvíjející společnosti. Pro židovskou populaci byly typické výrazné migrace, které i během několika desetiletí mohly zmenšit lokální židovské osídlení na pouhý zlomek. Ekonomické přežití drobných samostatných ŽNO pak bylo velmi obtížné, přestože Židé patřili od konce 19. století ke středním nebo vyšším vrstvám. K nejsložitějším dobovým problémům zásadně ovlivňujícím život Židů a následně i fungování ŽNO patřila komplikovaná národnostní otázka. Takovéto společenské a politické vlivy na praktický život ŽNO mohou překvapovat u organizací pro zajišťování náboženských potřeb členů, jenže jejich reálný význam byl mnohem širší. Na jednáních orgánů ŽNO se tedy diskutuje nejenom o jejich správě a financování, ale i o otázkách celospolečenských. Často tedy působí jako jakýsi židovský spolek vyjadřující se i k politice, třeba k pogromům v Rusku. Fungování ŽNO se totiž leckdy nemálo lišilo od právní úpravy. Při vysokém podílu (dokonce i právně) vzdělaných osob mezi Židy to může překvapovat, poněkud paradoxně to však mohlo přispívat spíše ke schopnosti obcházet právní předpisy.

Zkoumané problémy jsou dosud jen minimálně vědecky probádány, což je způsobeno skutečností, že rozsáhlá literatura věnovaná Židům se koncentruje na holocaust nebo třeba specifika židovského náboženství. Naopak správní, právní a ekonomické problémy židovských náboženských obcí jsou prozkoumány minimálně, a to i v zahraničí. Například dlouhodobé ekonomické selhávání ŽNO vytvořených dle zákona z roku 1890 – obvykle pro každý soudní okres, tedy příliš drobná území – je obecně známo, avšak konkrétní analýzy v odborné literatuře jsou výjimečné.

Pro důkladné zpracování náročného a málo prozkoumaného tématu bylo nutno zvolit regionální sondu, konkrétně hlavně Kolín, Kutnou Horu a částečně i okolní venkovské židovské komunity. Z hlediska dějin Židů má tato volba logiku, protože Kolín a Kutná

Hora jsou u židovských tradic opačnými extrémami. Na jedné straně až do 19. století jedna z nejvýznamnějších komunit v českých zemích označovaná jako „Jeruzalém na Labi“ s vysokým podílem židovského obyvatelstva. Na druhé straně Kutná Hora – od konce 13. až do 19. století jedno z největších českých měst – patřící ale dlouhodobě k místům, kde Židé vůbec nesměli žít. Nepočtená židovská komunita, která zde vznikla ve druhé polovině 19. století, jen obtížně udržovala svoji samostatnou ŽNO. Naopak sousední ŽNO v Kolíně patřila dokonce k iniciátorům slučování, což naráželo na odpor v okolí, a to nejen z prestižních důvodů, protože nesamostatné obce (například menší komunity v rámci soudních okresů) bývaly v obtížné pozici. Život Židů a fungování ŽNO v tomto regionu mají zřejmě výrazné analogie v celých českých zemích, s výjimkou velkoměstských židovských komunit.

Při studiu právního postavení menšin, což je důležitý vědecký úkol v posledních letech, je nezbytné analyzovat i specifické struktury, které tyto skupiny využívají. Asi nejvýraznějším příkladem v českých zemích jsou právě židovské náboženské obce (ŽNO). Projevuje se zde bohužel typický problém menšinových výzkumů, kdy vědecký zájem je mimořádně nevyvážený, takže právě u židovské menšiny je nespočet prací například k holocaustu, ale ŽNO a jejich právní úprava dosud vyvolávaly jen minimální zájem.